

OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA, OSMANLI DEVLETİ'NİN EĞİTİM VE ÖĞRETİM SİSTEMİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER (REFORMLAR)

Yard. Doç. Dr. Cihan Osmanağaoğlu*

1. Giriş

17. ve 18. yüz yıllarda Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, iktisadi, sosyal düzenindeki çözülme açıkça görülür bir hal almış, söz konusu çözülme imparatorluğun en parlak ve görkemli konumuna ulaştığı Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde (16. yüz yıl) başlamıştır¹. Osmanlı devlet adamının sistemdeki söz konusu bozulmayı kabullenebilme süreci, devletin ordusunun, kesin zaferlerle galibiyet sağladığı Batı Avrupa devletlerine savaş alanlarında yenilmesiyle kendisini gösterir. Savaş alanlarındaki yenilgiler devlet teşkilatındaki çözülmenin (aksaklıkların) dışa

* İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Recai Galip Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anahatları Birinci Kitap (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar)*, 3.bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1959, s. 42-46; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876*, C.I, 1.bs., çev.Osman Akınhay, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997, s.25, Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 3.bs, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1999, s. 26-27. Koçi Bey IV Murat'a sunduğu risalesinde (1630), Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin ulaştığı zirveyi övgüyle anlatırken, çözülmenin ilk işaretlerinin de yine aynı hükümdar döneminde başladığını tespit eder. (Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti*, çev. Ömer F. Birpınar, 1.bs., İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2006, s.165-166; Ömer Dinçer, "Koçibey Risalesi, " *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, haz. Coşkun Çakır, 1.bs, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005, s.265-266.) Koçi Bey Risalesi'nin transkripsiyonu için bkz: Göriceci Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Musa Şimşekçakan, 1.bs., İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 1997.

yansımasıydı. Zira Osmanlı Devleti'nin toprak düzeni (tımardirlik- sistemi), devletin sadece iktisadi hayatını kapsar mahiyette değil, askeri, idari, sosyal hayatıyla da doğrudan bağlantılıydı. Devlet, tımar sistemiyle, iktisadi hayatın büyük bir bölümünü, tebaasının sosyal hayatını düzenlediği gibi, askeri ve idari mekanizmasının büyük bir kısmını da söz konusu sistemle bütünleştirmişti. Neticede Osmanlı devlet örgütünün temeli olan ve 16. yüzyıl sonlarına doğru bozulmaya başlayan tımar -dirlik- sistemi, 17. Yüzyılda kendisinden bekleneni veremez duruma gelmiştir². Topraklar iltizama verilmeye başlanmış, devlete verebileceğinden fazla vergi yükü altında ezilen ve vergi veremeyecek duruma gelen köylü, toprağını terk etmiş, böylece ekilebilir alanların boş kalması, beraberinde iktisadi problemleri getirdiği gibi, sosyal problemlere de sebep olmuştur³. Devlet örgütünün temelindeki çözülmenin devletin tüm kurumlarına yansıması doğaldır. Zira toprak düzenindeki bozulmanın sonuçlarından biri de Osmanlı toplum düzeninde bulunmayan bir grubun ortaya çıkmasıdır. *Ayanlar*. Osmanlı toplumunun bir döneminin realitesi olan ve mevcudiyetini devletin klasik örgütündeki bozulmaya borçlu bulunan bu grubun varlığı, Osmanlı modernleşmesi bakımından yararlı olmuş mudur? Sorusu sorulabilir Zira söz konusu grubun varlığı, devletin merkezi gücündeki zayıflamayı, merkezde ve taşrada muktedir olması gereken siyasi iktidar sahiplerinin, taşrada siyasi iktidara sahip olamadıklarını ortaya koymaktadır. Devletin merkezi yapısını parçalar nitelikte olan ayanlar, bir yandan merkezin taşrasında oluşan siyasi iktidar boşluğunu doldurma iddiasındayken, diğer yandan da insan hak ve özgürlüklerinin gelişimi bakımından İngiliz 1215 *Magna Carta'sı* ile karşılaştırılan Sened-i İttifak'ın ortaya çıkmasına neden oldular⁴. Onlarla Sened-i İttifak'ı imzalayan II. Mahmut, bu senedi uygulamak bir yana (ki söz konusu belge ölü doğmuştur),

² Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, 8.bs., Ankara, Savaş Yayınevi, 1996, s.217, 225.

³ Devlet, 16. yüzyılın sonlarında başlayıp, 17.yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, haydutluk ve eşkıyalık hareketlerini beraberinde getiren celali isyanlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Köylünün ambarları eşkıyalar tarafından boşaltılarak, hayvanları ellerinden alınmış, hayatından emin olmayan, borçlarını ödeyemeyecek hale gelen köylüler, alacaklılardan ve eşkiyadan kurtulmak için topraklarını terk ederek şehirlere sığınmışlardır. Bu durumdan istifade eden birçok tımar sahibi de dirlik topraklarını gasp ederek veya yok pahasına satın alarak, kendi özel mülklerine katıp köylüye kiraya vermeye başlamıştır. Bkz: Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3.bs., Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992, s.328-329.

⁴ Sened-i İttifak konusundaki tartışmalar için bkz: Tanör, a.g.e., s.41-64.

devletin yeniden merkezileşmesini sağlayan Osmanlı hükümdarıdır. Osmanlı modernleşmesinde, seleflerinden III. Selim'den (iki hükümdarın arasında IV. Mustafa bulunmaktadır ki saltanatı yaklaşık bir ay sürmüştür⁵) kendisine ulaşan iktidarı süresince II. Mahmut, eğitim, adalet gibi tüm alanlara yansıyan devlet mekanizmasındaki çözülmeyi, kurumları modernleştirerek durdurmaya çalışmıştır.

Şu ana kadar ifade edilenler, içinde birbirinden farklı birçok renk, dil, din, ırka ait unsurları barındıran imparatorluğun çözümlenmesinin kendi iç mekanizmasında görünen yüzüdür. Zira 16. yüzyıl ve öncesinin görkemli Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çözümlenmenin dışarıdan da gözle görülebilir olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda güçlenen başka devletler vardır. Batı Avrupa devletleri. Söz konusu devletlerin bilim ve teknolojideki gelişmeleri ve bu gelişmeleri iktisadi ve askeri alanlara yansıtılmaları, onları savaş alanlarında da güçlü hale getirmiştir⁶. Genel kabul takip edilirse, Batı Avrupa'daki bilimsel, teknolojik, ekonomik, askeri ve diğer birçok sahadaki gelişmeleri yakalayamayan Osmanlı Devleti, savaş alanlarında yenilgilerle karşılaşınca (ki yenilgilerin ilk kesin işareti Karlofça Anlaşmasıdır-1699-7), kendisini mağlup eden Avrupalı devletlere karşı merak duymaya başlamıştır. Merakın konusu, Batı Avrupa devletlerinin askeri ve teknik alanlardaki üstünlük nedenleridir. İşte bu merak Osmanlı modernleşme sürecini de başlatacaktır. Öncelikle Paris'e ve Viyana'ya elçiler yollanır ve bu kişiler gittikleri devletlerin kurumlarına ilişkin raporlarla (sefaretnamelerle) dönerler. Lale Devri'nde (1718-1730), Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Paris'e elçi olarak yollanırken, III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) de Ebubekir Ratip Efendi, Vi-

⁵ Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, 1.bs., İstanbul, Oğlak Bilimsel Kitaplar, 1999, s.448.

⁶ Batı Avrupa devletlerinin uygarlık bakımından geçirdikleri yükseliş süreci için bkz: Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, 4.bs., İstanbul, Adam Yayınları, 2000, s.69-106.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 8.bs, İstanbul, İmge Kitabevi, 2000, s.124; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3.bs., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, s.25; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, 6.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.40. Karlofça Anlaşması ile Osmanlı Devleti ilk kez, kendi yönetimi altındaki topraklardan bir kısmını düşmanlarına bırakmak zorunda kalmıştır ki bu itibarla söz konusu anlaşma, Osmanlı Devleti'nin ilk taksimi ve Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemini gösteren belge olarak da değerlendirilmiştir. Bkz: Ejder Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci," *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, İstanbul, Ark Kitapları, 2006, s.186-187.

yana'ya elçi olarak gönderilmiş ve beraberinde bir sefaretnameyle dönmüştür⁸.

Böylece Lale Devri'nden itibaren, Osmanlı Devleti'nin Batı Avrupa'yı anlama (algılama) çabası ortaya çıkmıştır. Bu sancılı gayret, anlama -algılama- aşaması ile beraber ve daha sonraları bu aşama bir ölçüde geçildikten sonra, Nizam-ı Cedid, II. Mahmut, Tanzimat Dönemleri'nde birbirini izleyen reform (yenileşme, değişme, artık Batı Avrupa'nın temsil ettiği çağın uygarlığını yakalama) hareketleri halinde görülür. Böylece Osmanlı Devleti'nin (esas olarak) kendisini savaş meydanlarında yenilgiye uğratan gücü tanıyıp, o gücün üstün olduğu alanları keşfedip, söz konusu gücün takip ettiği yöntemler uyarınca bu üstünlüğü sona erdirme ve dolayısıyla askeri, sosyal, siyasi, iktisadi ve diğer birçok alanlarda yaptığı reformlarla varlığını koruyabilme uğraşı ile karşılaşılır ki Osmanlı Devleti'nin bu çabası, farklı kavramlarla ifade edilegelmiştir: *Batılılaşmak (Garplılaşmak), Avrupalılaşmak, çağdaşlaşmak (muasırlaşmak), modernleşmek, Batı medeniyet -uygarlık- dairesine girmek, çağdaş -muasır- medeniyet düzeyine ulaşmak ve onu geçmek*⁹. Osmanlı-Türk literatüründe tartışılan bu kavramlar, beraberlerinde günümüzde de tartışılan başka bir takım tabirlere açılırlar. *Batı, Doğu, medeniyet (uygarlık), oryantalizm* gibi. Özellikle Huntington'un "Medeniyetler Çatışması mı?" isimli makalesi ve bu makaleyi takip eden "Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması"⁹ isimli kitabından sonra, çoğu yazar, kendisini medeniyet kavramı üzerinde yeniden düşünmek zorunda hissetmiştir. Osmanlı-Türk düşünce tarihinde medeniyetten bahsedildiğinde - özellikle Ziya Gökalp'in etkisiyle - bir başka kavram daha ortaya çıkar: (*Millî*) *kültür*¹⁰. Osmanlı modernleşmesi bakımından burada söz edilen her bir kavramın tarihte ve günümüzde aldığı anlamlarla ve tüm açı-

⁸ Gülnihâl Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.40-41; Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946, s. 31.

* Çalışmada "modernleşme(k)" kelimesi tercih edilmiştir.

⁹ Samuel P. Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?" çev. Mustafa Çalık, Medeniyetler Çatışması Samuel P. Huntington v.d., der. Murat Yılmaz, 8.bs., Ankara, Vadi Yayınları, 2003, s.22-49 ; Samuel P. Huntington, Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, çev. Mehmet Turhan, Y.Z. Cem Soydemir, 3.bs, İstanbul, Okuyan Us Yayın, 2004.

¹⁰ Ziya Gökalp'in "kültür" terimini karşılamak için kullandığı kelime "hars"dır.

lımlarıyla ortaya konulması bu çalışmanın sınırlarını belirgin şekilde aşar. Fakat Osmanlı modernleşmesi bakımından belirtilen kavramlardan bazılarına değinmeden geçmek, söz konusu kavramları tarifte ve algılamada literatürde bir fikir birliği olduğu yanılığını beraberinde getirebilir. Bu nedenle çalışmada bir kavram başlığına da yer verilmesi zorunluluğu doğmuştur. Söz konusu başlıkta çalışmanın kapsamıyla sınırlı olmak üzere, Batılılaşma, modernleşme, çağdaşlaşma tabirlerinin farklı kelimeler olsalar da içerik olarak aynı anlama gelip gelmedikleri ortaya koyulmaya çalışılmış, bu yapılırken medeniyet kavramı üzerinde de durulmuştur. Zira kavram sorunsalı, Osmanlı modernleşmesinin yönünü ve içeriğini de ortaya koymaktadır.

Çalışmada Osmanlı modernleşmesi eğitim ve öğretim yönüyle işlendiği için, kavramdan sonraki başlık (üçüncü başlık), genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme öncesi eğitim ve öğretime ayrılmıştır. Şöyle ki bu başlık, eğitim ve öğretim sahasında neden modernleşmeye gerek duyulduğunun cevabını verirken, devlet mekanizmasındaki ve sosyal hayattaki bozulma ve yenilenmenin (ıslahın) eğitim sistemiyle paralel gittiğini, bunlardan biri çözülürken ya da müspet yönde gelişirken diğerinin etkilenmemesinin düşünüleceğini, karşılıklı etkileşimin mutlak olduğunu da ortaya koyacaktır.

Çalışmada dikkate alınan eğitim ve öğretim sistemi, imparatorlukta yaygın olan, Müslüman tebaanın eğitim ve öğretimine ilişkin sistemdir. Zira gayri müslim cemaatler kendilerine tanınan yetkilere binaen okullarını açmışlar, Tanzimat Dönemi öncesinde ve sonrasında açtıkları bu okullarda gayri müslim tebaanın eğitim ve öğretimini sağlamışlardır¹¹. Gerçi modernleşme çabası ile birlikte *Osmanlı vatandaşı* statüsünü, siyasi ve sosyal

¹¹ Gülnihâl Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), 2.bs., Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 157-158. "Gayri müslim cemaat okulları Cemaat Ruhani meclisleri ile kiliselerin denetiminde olan okullardır. Okulların öğretiminde uzun süre dinî nitelik hâkim iken daha sonraları millî nitelik ağırlık kazanmıştır. Vakıf okullarıdır. Ya bir kilise vakfıyla ya da zengin bir şahsın veya grubun öncülüğünü yaptığı vakıflar yoluyla kurulur, finanse edilir ve yönetilirlerdi. Öğretim kademesi olarak mensubu oldukları din (Hıristiyan-Musevi) veya mezhep okulları arasında ilk-orta-meslek veya yüksek okul olarak derecelendirilebilirler. Ayrıca okul öncesi sayılabilecek kuruluşlarla, yaygın eğitim fonksiyonunu yürüten kurumlar da mevcuttur." (Hidayet Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, 2.bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005, s.88-89.)

temelleriyle belirginleştirmeye çalışan devlet, Müslüman ve Müslüman olmayan tebaasının birlikte eğitim ve öğretim alabileceği okulları da oluşturmaya başlamış, Müslüman olmayan cemaat okullarını da ders programlarıyla ve diğer yollarla denetleme gayretinde olmuştur¹².

Dördüncü başlıkla, Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nden farklı olarak eğitim ve öğretim sisteminde meydana getirdiği yenilikler -devletin eğitim ve öğretim sistemindeki modernleşme uğraşı- ifade edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu modernleşmenin yöntemlerinden biri yurt dışına (özellikle Fransa'ya) tahsil için öğrenci gönderilmesidir. Böylece hem yurt dışına (Batı Avrupa'da ülkelerine, özellikle Fransa'ya) tahsil için öğrenci gönderilmesi, hem de yurt içinde yeni açılan eğitim ve öğretim kurumları vasıtasıyla, reformları uygulayabilecek ve yeni nesillerin söz konusu değişimleri -reformları- içselleştirebilmelerini sağlayacak kadronun yetiştirilmesi tasarlanmaktadır.

Çalışmadaki her başlık kendi içinde genişletilip daha ayrıntılı çalışmalara konu olabilecek potansiyelindedir; burada amaçlanan Osmanlı modernleşmesi bağlamında -belirli bir dönemin uygarlığının temsilcisi olan- Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası için öngördüğü eğitim ve öğretim sistemindeki modernleşme gerekliliğinin neden ortaya çıktığının ve gerek görülen ihtiyaçlar neticesinde yapılan değişikliklerin tespitidir. Bu bağlamda Klasik Dönem ve sonrası için *örnekleme*ler (göndermeler), hukuk eğitim ve öğretim sahasına olacaktır, zira-ilke olarak- *modernite*, devletin "modern hukuk" vasıtasıyla "modern toplumu" şekillendirdiği aşamayı da içerir¹³ ki söz konusu prensip, modernleşen devlet ve toplumdaki hukuk eğitiminin önemini de ortaya koymaktadır. Böylece örnekleme için hukuk eğitiminin seçildiği, Osmanlı Devleti'nin genel olarak eğitim ve öğretim sistemindeki modernleşme uğraşı incelenerek, Osmanlı modernleşmesinde bilhassa eğitim ve öğretimden beklenen rol ortaya konulmuş olacaktır.

2. Kavram Sorunu

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinden söz edildiğinde problemleri bir kavramla karşılaşılır. *Modernleşme*(k). Genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat Fermanı sonrası ger-

¹² Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), s.158-169.

¹³ Rukiye Akkaya Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, 1.bs., İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2006, s.2.

çekleştirmeye çalıştığı reformları belirtir şekilde de kullanılan söz konusu kavramın içerik bakımından kapsadıkları - daha önce de belirtilmeye çalışıldığı gibi- başka terimlerle de ifade edilmiştir. Batılılaşmak (Garplılaşmak), Avrupalılaşmak, çağdaşlaşmak (muasırlaşmak -asrileşmek-).

Modernleşme(k) kavramı latince "modernus" kelimesinden gelmektedir ki söz konusu kelime "modo"dan türetilmiştir. Modo sözcüğü de "hemen şimdi" manasındadır¹⁴. Çağdaşlaşma kavramını sözlük anlamı bakımından modernleşme kavramından hareketle tespit etmeye çalışan Doğan da "çağdaş kelimesi köken olarak yakın tarihin bir ürünü olarak nitelenebilir. Buna rağmen kavramın kökenini Ortaçağ Latincesi dönemine kadar götürmek mümkündür. Bu dönemde 'çağdaş' kavramı çeşitli dillerde yaşanan ve geçmişte yaşamış yazarları ayırt etmek için kullanılmaktaydı. Yedinci yüzyıla gelindiğinde 'modernity'(çağdaşlık), 'modernizers' (çağdaşlaştırıcılar) ve 'modernization'(çağdaşlaşma) terimlerinin çoğu kez teknik anlamda kullanıldığına rastlanmaktaydı"¹⁵demektedir. Kelime olarak kökeni bu şekilde ortaya koyulabilecek modernleşme kavramı ise "eski zamanların toplum tipinden günümüzdeki toplum tipine doğru bir değişme anlamına gelir"¹⁶. Kavram Osmanlı Devleti için dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin, onun modernleşme ihtiyacı duyduğu dönemde, sanayi, ticari, iktisadi, bilimsel, teknolojik,

¹⁴ Yaşar Erjem, Sezgin Kızılcılık, Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü, İzmir, Saray Yayıncılık, 1996, s.385.

¹⁵ İlyas Doğan, " Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar, " (çevrimiçi) http://www.uydukurdu.com/forum/archive/index.php/index.php/tanzimat_sonrasi_osmanli_aydinlarinda_cagdaslasma_sorunu_ve_arayislar-t78249.html, 04-04-2007. Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi'nde *modern* kelimesinin karşılığı olarak, çağdaş ve yeni sözcüklerini kullanmış " Fransızcadan alınıp dilimizde de kullanılan modern deyimini kimi yerde çağdaş, kimi yerde yeni anlamını dilegetirir. Osmanlıcada bu anlamda asri denirdi. Toplumbilimde en gelişmiş olan'ı dilegetirmek için kullanılır" demiştir. Bkz: Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, C.IV, 1.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1978, s.171. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nde de *modern* kelimesi, "şimdiki zamana ya da göreceli olarak yakın bir döneme ait ya da uygun olan şey, en son ilerlemeden yararlanan şey, eskiye karşıt olarak, çağdaş tekniklere, kurallara, zevke göre yapılmış şey" ifadeleriyle tanımlanmıştır. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.XVI, İstanbul, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1992, s.8248.

¹⁶ Erjem, Kızılcılık, a.g.e, s.385. Vurgu bana ait. Bir başka tanımda da modernleşme kavramı, genel olarak "çağdaş tekniklere, kurallara, zevke uygun bir duruma gelmek, çağa uygun bir nitelik kazanmak: çağdaşlaşmak" şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz: Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, s.8249.

siyasi, sosyal alanlarda, gelişmiş olduğu var sayılan toplum tipine doğru evrimleşmesi –değişmesi- anlamına geldiği görülür. Bu değişme aşamasında bir tarafta geleneksel devlet ve toplum -Osmanlı Devlet ve toplumu-, diğer tarafta modern olarak algılanan devlet ve toplum(lar) –Batı Avrupa devlet ve toplumları- vardır. Bu itibarla modernleşme uğraşı, geleneksel devlet ve toplumun, modern bir toplum haline gelirken geçirdiği değişimi anlatır. Osmanlı Devleti'nin değişerek –yenileşerek- benzemeye çalıştığı modern toplumla (ve devletle) kastedilen ise, aydınlanma felsefesinin ilkelerine açık, birey hak ve özgürlüklerinin garanti altında olduğu, iktisadi hayatta yarışmacı, sosyal hayatın diğer alanlarında da farklılıklara tahammül edilen, çoğulcu ve aynı zamanda demokratik toplum ve devlettir¹⁷. Yine söz konusu top-

¹⁷ İlyas Doğan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar."

Modern toplum ve devleti oluşturan *modernite*, tekniğin ve bilimin öncülüğünde, tabiat kurallarının işleyişini tespit ederek, yine bu kurallar vasıtasıyla tabiata hakim olmayı arzulamıştır; Descartes'dan itibaren "akıl"la tanımlanan *modernite* süreci, tabiata ve Tanrı'ya rağmen insanın aydınlanmasını ortaya koyma çabasıdır. Yalnızca tabiata hakim olma arzusu ile değil, toplumun, siyasetin ve hukukun biçimlendirilmesinde de kullanılan aklın kurallarıdır. Öyleyse *modernite*, modern devletin, modern hukuk aracılığı ile modern *toplumu biçimlendirdiği* evreyi de içerir. Neticede *modernite* dönemini diğer tarihi dönemlerden farklı kılan unsurlar, değerler bakımından evrensellik, tarih bilinci, gelişme ve ilerlemeye olan inanç, bilimin değerine ve erdemine bağlılık, aklın kendi yasalarına göre geliştiğinin kabulüdür. Bu kabullerle sosyal düzen yeniden oluşturulmuş ve oluşturulan –imal edilen- evrensel nitelik taşıdığı düşünülen bu model tüm insanlığa ihraç edilmek istenmiştir. (Akkaya Kia, a.g.e., s.2-3.)

Doğan, II. Dünya Savaşı sonrası "modernleşme kuramı"na ilişkin olarak şunları söylemektedir: "Modernleşme konusunda, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, ABD'li sosyal bilimcilerin öncülüğünde toplumsal değişim süreçlerini açıklamada kullanılan bazı temel yaklaşımlar sosyal bilimler alanına egemen olmuştur. Bu yaklaşımların en önemli özelliklerinden biri bilgi kuramı açısından pozitivist, tarih kuramı açısından 'ilerlemeci' olmasıdır. Bu iki temel yaklaşım birlikte 'modernleşme kuramı'nı oluşturmuştur. Modernleşme kuramı bilhassa Batı uygarlığı dışında kalan toplumlarda meydana gelen değişimleri açıklamakta yararlanılan bir *model* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çağdaşlaşma bir model olarak ortaya konduğunda aynı zamanda bir ideolojidir. Toplum ve insana ilişkin sorunlara ilişkin bir yaklaşım yöntemidir. Buna tarz da denilebilir. Çağdaşlaşma bir değişim sürecidir. Bu süreç bir yönüyle geleneksel toplumun 'sanayi toplumuna dönüşme süreci' olarak nitelenmiştir. Ancak durum sadece bununla sınırlı değildir. Bu açıdan konuya yaklaşıldığında Batı tipi 'toplumsal-siyasal örgütlenme tarzı'nın ulaşılması gereken bir hedef olarak benimsenmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle *Batının idealleştirilmesi gündeme gelecektir*. Böylece aydınlanma çağı ile birlikte kurumsallaşan kişi özgürlüklerinin ancak bu düşüncelerin yaşam alanı bulduğu Batı toplumlarındaki siyasal ve toplumsal sistemlerin benimsenmesiyle hayata geçebileceği sonucuna

lum bilimsel ve teknolojik anlamda da belirli bir gelişmişlik aşamasına ulaşmış, yani yaşadığı dönemin uygarlığını temsil eder niteliktedir.

Çok muğlak bir kavram olduğunu söylediği modernleşmeye ilişkin olarak Ortaylı "mod değiştirme yani kip değiştirme anlamı vardır. Tabii bu söz bir şeyi ifade etmez, yani totolojiktir, gömleğiniz niye beyaz, duman rengi, siyah ağardı da öyle oldu gibi bir deyim dahî değil. Modernleşme totolojik, içeriği boş, fazla bir şey ifade etmeyen, bir kavramdır, fakat işin tehlikesi gömleğin beyazlığı kadar saf bir kavram değildir, çok da oynanır üzerinde bu yüzden. Tamamiyle oynak bir deyimdir ve bunu kullanırken son derece dikkatli olmanız gerekir. Tabiat değişir toplum değişir insan değişir; değişiklik tabiatın ve insanlığın kaderidir. İnsanın öbür mahlukata nazaran farkı da bu değişikliğin farkına varmış bir yaratık olmasıdır...modernleşme de maalesef aslında fazla anlamı olmayan bir kurum. Çünkü insan cemiyetinin değişmesini belirli kalıplarla izah etmeye kalkan, fakat bu *belirli kalıpları izah etmenin ötesinde de inşa etmeye kalkan* bir görüşü ifade eden sözcük oluyor. Onun için bunu çok dikkati kullanmamız lazım"¹⁸ demektedir.

Osmanlı Devleti'nin 17. yüz yıl -özellikle 1839- sonrası gerçekleştirmeye çalıştığı yenilik hareketleri için kullanılan kavramlardan biri de çağdaşlaşma(k) -asrileşmek-tır. Bu terimi tercih eden yazarlar arasında Berkes de bulunmaktadır. Berkes, konusunu -din ve Dünya işlerinin ayrılması ilkesini temel alarak- Türkiye'nin son iki yüz yıl içindeki yenileşme çabalarının aşamalarını (söz konusu çabaların düşünce düzeyindeki yansı-

ulaşmak kaçınılmazlaşacaktır". (Doğan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar." Vurgu bana ait.)

¹⁸ İlber Ortaylı, Avrupa ve Biz, 1.bs., Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2007, s.182-183. (Vurgu bana ait.) Bu eserinde yazar ifade ettiği çekinçlerle olsa gerek, genelde Batılılaşma kavramını tercih etmiştir. (A.e., s.110-112.) Yazarın daha önceki tarihlerde yazdığı makalelerinden oluşan, 2007'de yayınlanan eserlerinden birinin ismi de "Batılılaşma Yolunda"dır. (İlber Ortaylı, Batılılaşma Yolunda, İstanbul, Merkez Kitapçılık Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., 2007.) Fakat Batılılaşma teriminin yanında, modernleşme terimini kullandığı da belirtilmelidir. 1982'de ilk baskısını yapmış olan "Gelenekten Geleceğe" isimli kitabında tercih ettiği kavram modernleşmedir. Adı geçen eserinde Ortaylı "Osmanlı modernleşmesi için 'batılılaşan toplum' veya klasik Osmanlı dönemi için 'Doğu toplumu' gibi betimlemeleri kullanmak temelde anlamsızlıktır. Bu anlamsızlık önce imparatorluğun bulunduğu coğrafi çevrenin tarihi-kültürel niteliği açısından, sonra da Osmanlı İmparatorluğunun kendi tarihi evrimi açısından söz konusudur" demektedir. (İlber Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, 11.bs., İstanbul Ufuk Kitapları, 2006, s.15-16.)

malarının yardımıyla) incelemek şeklinde belirttiği "Türkiye'de Çağdaşlaşma" isimli eserinde, çağdaşlaşma kavramını *laicisme* (laiklik) ve *secularism* (sekülerlik) terimlerinden hareketle ortaya koymaya çalışmıştır¹⁹. Yazara göre *secularism*, çağdaşlaşma kelimesine hem anlam hem de köken bakımından *laicisme* kavramından daha yakındır; hatta çağdaşlaşmanın tam karşılığıdır²⁰. Sorunun dar anlamda din, devlet –kilise, devlet- ayrımı olma sorununu aştığını, kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma problemi olduğunu belirten Berkes "Protestanlığın etkisi altındaki ulusal kültürlerin dilinde kullanılan *secularism* sözcüğü[de] ... *laicisme* teriminde olandan farklı olarak, *kilise ya da kilise adamı, kurum ve kuralları, yetkileri ile onların dünyasal karşıtlarının ... karşı karşıya gelmesi, birçok ölçüte göre birbirinden iyice ayırdedilmesi* durumu yerine *geleneksel, katılaştırmış kurum ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme* sorununun belirdiğini görürüz. Din ile dünya işlerinin ilişkisini ayarlamada Protestanlık, Katoliklik'ten fazla esneklik gösterebilmiştir. Asıl sorunun *toplum yaşamının hangi yanları üzerinde gelenek gereklerinin yerine, zamanın gereklerinin insan davranışlarına yol göstermesi* sorunu olduğu ... görülür"²¹ demektedir. Zira yazara göre, değişme zorunlulukları ortaya çıkan bir toplumda (bu toplum herhangi bir Hristiyan Avrupa toplumu da olabilir, Osmanlı toplumu da olabilir) bilinçli ya da bilinçsiz çağdaşlaşmaya –yenileşmeye, değişmeye- doğru bir yönelim başladığında, din, geleneğin en son sığınağı, savunma kalesi olacak, toplum hayatının kökeninden gelen bazı alışkanlıklar, dini nitelik kazanacaktır; gerçekte birçok ruhani ya da dini sayılan şeyler aslında dünyevi ve cismani şeylerdir²². Öyleyse "çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, *kutsal* sayılan alanın,

¹⁹ Berkes, a.g.e., s. 17-18.

²⁰ A.e., s.18. Çağdaşlaşma –çağdaşlık- anlamında *Asrılık* kelimesinin kullanımından laiklik kelimesinin kullanımına geçiş sürecini Berkes şu şekilde ifade etmektedir: " *Saeculum* sözcüğü 'çağ' anlamına gelir ki Arapça' da bunun karşılığı olan *asr* sözcüğü son zamanlara değin Türkçede "asır" olarak kullanılıyordu. Laiklik teriminden önce *asrılık* biçiminde bir sözcük kullanılıyordu. Bu sözcük *secularism* sözcüğünün kapsadığı anlamı taşırsa da, Cumhuriyet Dönemi'nden önceki dönemde 'çağa uymak' ya da ' onun gereklerine uyacak biçimde değişmek' anlamı dincilerin elinde kötü bir kavram durumuna getirilmişti 'Asrılık' züppelik, köksüzlük, yüzeysellik, dinsizlik, anlamlarına gelmeye başladı. Terimi 'muasırlaşmak' biçiminde kullanan Ziya Gökalp, Belki de bu talihsiz anlamlardan, anlamı hiç bilinmeyen bir sözcük bularak kurtulmaya çalıştı; Arapça sözlüklerden o zamana dek kimsenin duymadığı, bilmediği bir sözcük bulup çıkardı." A.y.

²¹ A.e., s.19.

²² A.e., s.20.

ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması etkisizleşmesi sorunudur"²³.

Berkes'in yukarıda anılan eserinde, modernleşme yerine bilhassa çağdaşlaşma terimini tercih ettiğini vurgulayan Hançerlioğlu, Berkes'in bu iki terimi titizlikle birbirinden ayırdığı kanısındadır. Modernleşme (yenileşme) bir alt yapı değişikliğidir (endüstrileşmemiş toplum tipinden, endüstrileşmiş toplum tipine doğru değişim) ve kendiliğinden gerçekleşmez, bilinçli insani bir uğraşı gerektirir; çağdaşlaşma ise bir üst yapı değişikliğidir (geleceklerin beraberinde getirdiği gerekliliklerin yerine, zamanın gerekliliklerinin koyulması yolunda kendiliğinden oluşan değişim) ve kendiliğinden gerçekleşir. Fakat çağdaşlaşma kavramı eş zamanlılık anlamını da içerdiğinden dilimizde modernleşme (yenileşme) anlamında da kullanılmaktadır²⁴. Ayrıca dilimizde çağdaşlaşma anlamında kullanılan modernleşme kavramı birçok "Batı" sosyologları tarafından *Batılılaşma* manasında kullanılmıştır²⁵.

Yine kavram sorunsalına ilişkin olarak, "Modernleşme ve Batıcılık" adlı konuyla ilgili makalelerden oluşan kitabın sunuş yazısındaki "Avrupa yaklaşık beş yüz yılda Avrupa oldu. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarından itibaren, İster Rönesans Reform ve Endüstri Devrimi'nin, ister kısaca kapitalist toplumun sonuçlarını/etkilerini kendine benzemeyen toplumlara yaymaya girişti. Bu etki ya da dönüştürme siyaset alanında demokrasi, ekonomi alanında kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri, kültürel alanda bilimsel birikimin düşünüş ve davranış biçimi ve hatta dinsel inancın (misyonerlik!) 'başka' toplumlara empoze edilmesi şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu olguya Avrupalılaştırma ya da Avrupalılaştırma denildi. Esas itibarıyla 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyıl sonlarında zirveye çıkan ve temelinde Avrupa'da oluş-

²³ A.e., s.23. Bu noktada Berkes'in değerlendirmesi, Osmanlı Devleti'nin *Batılılaşma* anlamında çağdaşlaşmasının tarihinin sonuna dek gerçekleşmediğidir. A.e., s.34.

²⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986, s. 68. Zira yazar "Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar" isimli eserinde bu şekilde davranarak, çağdaşlaşma teriminin karşılığı olarak, Osmanlıca *muasırlaşma*, Fransızca *modernisation* [yenileş(tir)me, çağa uy(dur)ma] kelimelerini vermiş, kavramın açıklamasını "çağın tutumuna uyma ... uygarlaşma anlamında kullanılır. Bilim, ekonomi sanat ve kültür açılarından çağın ileri ülkelerinin düzeyine gelme dileğini içerir. Geri kalmış ülkelerin özlemini dilegetirir" şeklinde yapmıştır. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, C. I. (A-D), 1.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1976, s. 242.

²⁵ Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, s.69.

makta olan üretim biçiminin yani kapitalizmin itici gücü olan bu yayılmanın başka bir adı daha vardı aslında: Kolonizasyon, ya da sömürgecilik 20. yüzyılın ortalarına kadar, sömürgeciliğin doğrudan ve dolaylı biçimlerine ... tanık olundu. Bir yandan Avrupa kendi batısını ve doğusunu dönüştürürken, Batı-dışı dünyada da ... bir anlamda Batı'yla baş edebilmek için Batılılaşmak, Avrupalılaşmak isteyecekti. Bu etkileşim Batı'yı da, Batılılaşmak isteyenleri de ekonomik, toplumsal, siyasal ideolojik [düzlemlerde] değiştirdi, dönüştürdü. Bu etkileşimin ya da gerilimin, daha açık bir ifade ile kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin yarattığı iki dünya savaşından ve sömürgelerin uyanmaya başlamasından sonra Batılılaşma/Avrupalılaşma kavramlarının yerini modernleşme/çağdaşlaşma kavramları alacaktı ... yeni paradigmanın adı modernleşme/çağdaşlaşma idi artık" ²⁶ şeklinde ifade edilen tespitler de dikkate alınabilir. Fakat burada Hançerlioğlu'ndan farklı olarak çağdaşlaşma ve modernleşme aynı anlamda -yan yana- kullanılırken, Batılılaşma ve Avrupalılaşma da aynı manada ifade edilmiştir. Dönemsel olarak çağdaşlaşma (ve modernleşme), Batılılaşmadan farklı olarak kullanılmıştır. İki Dünya savaşının sonrasının kavramı, çağdaşlaşma (modernleşme) iken, önceki dönemin kavramı Batılılaşma (Avrupalılaşma) dır.

Yazarın terim tespitini de barındıran ifadeleri Avrupalılaştırma -Batılılaştırma- ve modernleş(tir)meye ilişkin tarihi gerçekleri ve menfi eleştirileri de içermektedir. Zira Osmanlı Devleti açısından konuya yaklaşıldığında, Osmanlı Devleti'nin bir yandan modernleşirken (Avrupalılaştırırken) diğer yandan da iktisaden yarı sömürge durumuna geldiği görülür. Yarı sömürge haline getirilen devletin bir türlü kurtulamadığı kapitülasyonların varlığının da bu süreçteki rolü aşıkardır. Elbette ki bu sosyal ve iktisadi gerçekler, Osmanlı Devleti modernleşme (ya da batılaştırma) çabası vermeseydi, yarı sömürge haline de gelmeyecekti sonucunu beraberinde getirmez. Zira yazarın da genel olarak

²⁶ Uygur Kocabaşoğlu, "Sunuş, " Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık, C.III, 4.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.14-15. Yazarın şu tespitlerini de konuyu günümüze bağlamak bakımından belirtmek yerinde olacaktır: "Yaklaşık bir kırk yıl kadar iki kutuplu dünyanın hassas dengesinde zaman geçirildikten sonra, Batı'nın (coğrafi değil, sistemik olarak) yeni bir hurucuna tanık oluyoruz. Buna artık ne Batılılaşma/Avrupalılaşma ne de çağdaşlaşma/modernleşme deniliyor. Onun adındaki efsun daha iddialıdır: Küreselleşme. Bu yeni olgu, Batı'nın kendi dışına dayattığı yeni bir ilişkiler setidir. Önceleri 'asrileşmek/ Garp-laşmak', daha sonra 'modernleşmek/çağdaşlaşmak', şimdilerde ise 'globalleşmek/Küreselleşmek'." A.e., s.15.

belirttiği gibi (Batı dışı Dünya) Osmanlı Devleti, "Batı" ile baş edebilmek için "Batılılaşmak" zorundaydı. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi büyük ölçüde savunma güdüsünden kaynaklanır.

Osmanlı-Türk literatüründe çağdaşlaşmadan bahsedildiğinde, konuya ilişkin tespitlerinden bahsedilmeden geçilemeyecek kişi Ziya Gökalp'tir. Düşünür, kendi döneminde bu bağlamda kullandığı terim olan *muasırlaşmayı*²⁷ şu şekilde tanımlamaktadır: "Çağdaş medeniyet topluluğunun gittikçe gelişen bilim ve teknik düzeyinde, hiçbir milletten geri kalmayacak üstün bir yer elde etmektir"²⁸. Bunu sağlamanın yolu ise "Batı"dan milli kültürü (harsı) koruyarak, medeniyetin unsurlarını almak ve "Batı medeniyeti" dairesine dahil olmaktır. Bu noktada milli kültür ve medeniyet (uygarlık) ayrımı, "Batı"dan nelerin alınıp nelerin alınmaması gerektiğini gösterecektir²⁹. Gökalp, eserlerinin birçok yerinde -milli-kültür (kendi ifadesiyle *hars*) tanımı yapmıştır ki söz konusu kavram, bu tanımlarından birinde "bir milletteki dinî, ahlakî, hukukî, lisani, bedîi, iktisadî, müesseselerin mecmuu"³⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Zira Gökalp'te duygular, heyecanlar, zevkler, milli kültürün unsurudurlar; millidirler; yani milli kültür ulusal niteliktedir, sadece bir millete ait olabilir. Bu bağlamda çağdaşlaşırken milli kültürün yozlaşması da engellenmelidir; söz konusu engelleme çağdaş medeniyetin unsurları alınırken, kültür korunarak, onun milli kalması sağlanarak yapılacak, Batı Avrupa'nın çağdaş (gelişmiş) medeniyeti alınırken, kültürü alınmayacaktır; Türk toplumuna ait, milli karakterdeki kültür korunacaktır.

"Batı medeniyeti"nin ("yüksek medeniyet"in) sahibi, zamanın çağdaşları Avrupalılar'dan³¹ alınacak olan medeniyeti ise Gökalp, hem dar manada, teknoloji (fenniyyât) ve sanayi anlamında, hem de teknoloji ve sanayi unsurlarına, ³² pozitif (müspet) bilimlere de ekleyerek geniş manada kullanmıştır. Bu şekilde kapsamı belirlenen medeniyet, kültür gibi ulusal değil uluslar arası nitelikte-

27 Bkz. dn.25.

28 Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, haz. Yalçın Toker, 2.bs., İstanbul, Toker Yayınları, 1992, s. 34.

29 Cihan Osmanağaoglu, *Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı*, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008, s.64.

30 Ziya Gökalp, *Makaleler V*, haz. Rıza Kardaş, 1.bs, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 31.

31 Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, s. 15.

32 Taha Parla, *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.59, dn. 8.

dir; öyleyse uluslar arası toplumun üyesi olan tüm uluslar tarafından alınabilir –benimsenebilir-. Alınacak olan medeniyet anlaşıldığı üzere çağın en gelişmiş olan medeniyeti (Avrupa –“Batı”-medeniyeti) dir³³.

Neticede Gökalp'e göre çağdaşlaşmak (muasırlaşmak) şekil ve yaşayış yönünden Avrupalılar'a benzemek anlamına gelmez; toplum (Türk milleti), bilgi ve sanayi mallarını Avrupa'dan almak mecburiyetinden kurtulduğunda çağdaşlaşmış olacaktır. Çağdaşlaşmak "Avrupalılar gibi zirhliler, otomobiller, uçaklar yapıp kullanabilmek"³⁴ tir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi bağlamında kullanılan bir başka terim ise *Batılılaşma (Garplılaşma –Avrupalılaşma-)* dir. 1959'da ilk baskısını yapan "Garplılaşmanın Neresindeyiz" isimli eserinde Turhan, "kendimizi daha iyi koruyabilme, asrın icaplarına göre daha iyi idare edebilme ve yüksek bir hayat seviyesine erişme"³⁵ şeklinde amacını ifade ettiği Batılılaşma'dan İslamcılık ve Türkçülük akımı taraftarlarının " Batı'nın ilim ve tekniğini alma"yı anlarken, - Meşrutiyet Dönemi- Batıcılık akımı taraftarları ve Cumhuriyet Dönemi inkılapçılarının Batılılaşma'yı "Batı medeniyetini önemli bir kısım kurumlarıyla veya bütünüyle almak" şeklinde gördüklerini söylemiştir³⁶. Turhan'ın Batılılaşma algısını belirlerken görüşlerine göre sınıflandırma yapma gereği duyduğu Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık –ve Osmanlı(cı)lık-akımları, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önleyerek, varlığını devam ettirebilmesi için ortaya atılan tespit ve önerileri içeren düşünce akımlarıydı³⁷ ki genel hatlarıyla Batıcılık akımı taraftarla-

³³ Ziya Gökalp, Hars ve Medeniyet, 2.bs., Ankara, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1972, s. 96.

³⁴ Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, s. 14. Gökalp'in çağdaşlaşma(k) düşüncesinin iki temel kavramı olan medeniyet ve hars kavramlarına verdiği anlamlarla yaptığı ayırım, bazı yazarlar tarafından yapay bir ayırım olarak eleştirilmiştir. (Bkz. Osmanağaoğlu, Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı, s. 61-64.) Ayrıca düşünürün çağdaşlaşma, medeniyet ve kültür kavramları üzerindeki fikirlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: A. e., s. 38-73.

³⁵ Turhan, a.g.e., s.64.

³⁶ A.y.

³⁷ Abdullah İslamoğlu, II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913), İstanbul, Gökkuşbu, 2004, s. 33-42. Söz konusu düşünce akımları farklı formüller benimsemelerine rağmen –ortaya çıkıp geliştikleri dönem dikkate alındığında- hepsinin amacının aynı olduğu görülür: Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi. Bu bağlamda Hançerlioğlu'nun Batıcılık akımını şu şekilde tanımladığı görülmektedir: "Doğu ülkelerinde toplumlarını Batı toplumları örneğine göre düzenleme isteğiyle XIX. yüz yılda başlatılmış olan burjuvalaşma akımı ... Feodal gerikalmışlığı aşarak

rına göre, çöküş halindeki Osmanlı Devleti ancak Batılılaşarak kurtulabilecekti. Tanzimat Dönemi'nden itibaren yapılan tüm ıslahatlara (reformlara -yeniliklere-) rağmen Osmanlı Devleti çöküş sürecinden kurtulamıyordu. Öyleyse o zamana (II. Meşrutiyet Dönemi'ne) değin yapılan ıslahatlardan daha kapsamlı ıslahatlar yapılmalı, devletin çözülmesinin sebeplerinden olan sosyal, iktisadi ve kültürel alanlardaki çözümler de dikkate alınarak, gerçekleştirilecek ıslahatlar bu alanlara da yansıtılmalıydı. Şöyle ki sosyal, iktisadi, kültürel alanlardaki yeniliklerde de Batı medeniyetinden tamamen faydalanılacak, bu medeniyetin sosyal, hukuki, iktisadi, ilmi, fenni, kültürel, sanayi alanındaki tüm gelişmelerinden yararlanılacak ve Osmanlı Devleti'nin her alanda Batı medeniyeti seviyesine ulaşması sağlanacaktı³⁸. Bu bağ-

Avrupa anamalcılığı düzenine katılmak dileğini dilegetirir. Osmanlı terminolojisinde ıslahâtçılık ... deyişimiyle anlamdaştır." (Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, 6.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, s.26.) Toplumbilim Sözlüğü'nde de söz konusu akım, yazar tarafından hemen hemen aynı şekilde tanımlanmıştır: "Batı uygarlığından yana olma ... Avrupa'nın ekonomik düzenini ve kültürünü benimseme anlamını dilegetirir, her bakımdan Avrupalılara benzeme eğilimidir. Osmanlı terminolojisinde *Avrupalılaştırma* ve Türk toplumbilimcisi Ziya Gökalp tarafından ileri sürülen *muâsırlaşma* deyimleriyle anlamdaştır." (Hançerlioğlu, Toplumbilim Sözlüğü, s. 32.) Kavramı bu şekilde tespit eden Hançerlioğlu, "Batı'nın Batılılaşma'yı sömürü bahanesi olarak gördüğünü, bu itibarla ekonomik Batılılaşma'ya asla izin vermediğini bunu engellemek için de tüm gücünü kullandığını söylemiş, devamla Berkes'e atıfla Osmanlı'nın "Batı"ya yönelişinin *uyduculuk* aşamasını başlattığını, bu uyduculuk modeli Batıcılığın, Türk toplumunu yarı sömürge durumuna getirdiğini, yarı sömürgelelikten de emperyalizme karşı bağımsızlık savaşı vermeden kurtulmanın mümkün olmadığını, temel sorunun Batılılaşmak değil, Batılılaşmamak olduğunu, Batıcılık eğilimini "Batı"dan bağımsızlaşmak yönüne çevirmek gerektiğini ifade etmiştir. (A.y.)

³⁸ Okandan, a.g.e., s. 454-455. (Görüldüğü üzere Türkçülük akımının teorisyeni Ziya Gökalp, kültürün milli nitelikte kalması gerekliliğinden bahsediyorken, Batıcılık akımı taraftarları, kültürel alanda da Batı medeniyetinin etkisini en baştan kabul etmekteydiler.)

Hanioğlu, Batıcılığa ilişkin Okandan'ın ifade ettiği görüşün II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılığı için doğru olmadığı fikrindedir. "II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılığı'nın, 18. yüz yıl Fransız materyalizmi ile 19. yüz yıl Alman popüler materyalizminin tuhaf bir senteziyle meydana getirilen düşünce zemine dayandığını belirten yazara göre, II. Meşrutiyet Dönemi Batılılaşma hareketi, Osmanlı yenilikçi hareketlerinden farklı olarak *Batılılaşma'yı* mevcut Batılı toplumların düzeyine ulaşmakla sınırlı bir hareket, bir mesafe kapama çabasından çok, geleceğin toplumunu yaratma projesinin aracı olarak görüyordu; bu akımın önde gelen temsilcileri basit bir taklitçiliği değil, dinin ortadan kalktığı, bilimin egemen olduğu bir toplum kurguluyorlardı. Böylece materyalizm temelinin yanında, bu idealist yaklaşım (geleceğin toplumunu inşa), II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılığı'nı, devletin varlığını devam ettirebilmesi için "Batı" kurumlarının alınmasına ilişkin fikirlere kalın bir çizgiyle ayırıyordu. (M. Şükrü Hanioğlu, "II. Meşrutiyet

lamda Türk Batılılaşması'nın bilinen bir süreç olduğunu belirten Ortaylı, "Türk Batılılaşması, 19. yüzyılda bazılarının kısaca ifade ettiği gibi askerlik alanında, idarî alanda yapılan bazı reformlardan ibaret değildir. Türkler, müziklerinde bile bir reforma gitme ihtiyacına girmişlerdir ... Türk Batılılaşması, bizim Arapça "cehd", İngilizce "challenge" dediğimiz, başlı başına bir hesaplaşma itişme, didişme meselesidir. Nitekim 19. yüzyılda Donizetti Paşa, Saray orkestrasını yönetmeye çağrılmıştır. Ondan sonra bir alay Türk bestecinin ilginç ve dikkate değer marşlar bestelediğini biliriz"³⁹ demektedir ki yazara göre, Osmanlı Devleti'nden itibaren Batılılaşan Türkiye, "Batı"nın birtakım kurumlarını hukukta ve idare mekanizmasında almakla kalmıyor, yaşayışına da geçiriyordu⁴⁰.

Burada hangi terimle ifade edilirse edilsin, söz konusu olan, Osmanlı Devleti'nin belirli bir dönemde, devlet mekanizmasındaki, kurumlarındaki, sosyal hayatın çeşitli alanlarındaki çözümlerin, devleti çöküşe götürecek niteliğe ulaşmasıyla, askeri alana yansıyan mağlubiyetler neticesinde, devletin kendisini savaş alanlarında mağlup edene yönelip, onun kurumlarına ve gelişmişlik düzeyine sahip olarak, onun tarafından mağlup edilemeyecek duruma gelerek, varlığını devam ettirebilme çabası ve bu çabanın içeriğini oluşturan reform hareketleridir⁴¹. İfade edilmeye çalışılan bu çaba, Osmanlı-Türk terminolojisinde çeşitli terimlerle (modernleşme, çağdaşlaşma -muasırlaşma, asrileşme-, Batılılaşma -Garplılaşma, Avrupalılaşma- gibi) karşılanmıştır ki terimler farklı olsa da Osmanlı Devleti bağlamında kapsadıkları içerik, ayrıntılar bir kenara bırakılırsa, temelde aynıdır. Bu itibarla -günümüz terminolojinin etkisiyle- bu çalışmada, kelime

Dönemi 'Garbcılığı'nın Kavramsallaştırılmasındaki Üç Temel Sorun Üzerine Not, " Doğu Batı Düşünce Dergisi -Dün Bugün Yarın İdeolojiler 4-, Ankara, sene 8, No:31 (Şubat, Mart, Nisan-2005), s.57, 61.)

³⁹ Ortaylı, Avrupa ve Biz, s.110.

⁴⁰ A.e., s.111.

⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu modernleşmeye ne zaman başladı sorusunu soran Ortaylı, sorusuna başka sorularla devam eder: Nevşehirli İbrahim Paşa'nın açtığı mühendishaneler ve Baron de Tott'un Osmanlı topçusunu ıslah etmeye başlamasıyla mı? II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla mı? Bu soruların ardından temel soruyu -mutlaka bir tarih gerekliyse- insanların insana layık güvenceyi elde ettikleri 1839 Tanzimat Fermanı'nın okunduğu gün diyerek cevaplandırmıştır. Yazara göre Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa karşısındaki geri kalmışlığını 18. yüz yıldan beri askeri ve teknik reformlarla kapatmaya çalışmıştır. Fakat modernleşmeyle, idari, hukuki, mali reformların kaçınılmazlığı da anlaşılmıştır. Neticede "Batı Dünyası"nın ideolojik yapısı da alınmak zorunda kalmıştır. (Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, s.14, 18.)

yapısı olarak içinde Batılılaşma(k) deyimini gibi "Batı" sözcüğünü barındırmayan *modernleşme(k)* terimi tercih edilmiştir⁴². Zira "Batı" kavramı günümüzde yoğun bir şekilde tartışılan birtakım başka kavramlara açılmaktadır: "Doğu", "medeniyet -uygarlık-", "Batı medeniyeti", "Doğu medeniyeti", "medeniyetler çatışması", "medeniyetler ittifakı", "Oryantalizm (Doğu bilim -şarkiyatçılık-)" gibi. Söz konusu terimlerden "Batı" ve "Doğu" terimleri de, Ortaylı'nın modernleşmeyi nitelemek için kullandığı, *muğlak* sözcüğüyle vasıflandırılabilir. Hatta bu iki kavram modernleşmeden daha muğlaktır denilebilir. Zira temelde yön belirten bu iki sözcüğe, çok daha kapsamlı anlamlar yüklenmiştir. Gerçi Oryantalist bakış açısına sahip yazarlarda belirli bir "Batı", "Doğu" algılaması vardır; "Batı"nın ve "Doğu"nun sınırları, -Batı Hristiyanlığı'nın doğu sınırı- bellidir⁴³.

Çalışmada *modernleşme* kavramı (kavrama ilişkin günümüz tartışmalarının ve) Ortaylı'nın uyarısının farkında olarak kullanılmaktadır. Fakat şu da belirtilmelidir ki, nasıl modernleşme kavramında bir yanda (benzemeye çalışan -öykünen-) geleneksel devlet ve toplum, diğer yanda (model alınan, idealleştirilmiş, öykünülen) modern devlet ve toplum varsa, Batılılaşma kavramında da bir yanda (pasif, geri kalmış, ıslah edilmesi gereken) "Doğu" devleti ve toplumu, diğer yanda da (dinamik, "üstün uygarlığın" -"Batı medeniyeti"nin- temsilcisi) "Batı" devleti ve top-

⁴² Daha önce belirtildiği üzere, Hançerlioğlu modernleşme ve çağdaşlaşma kavramlarının farklılıklarını (Berkes'e de atıfla) vurgulasa da Osmanlı Devleti'nin belirli bir dönemde yaptığı reformlarla geçirdiği aşamalar için, Türk terminolojisinde çağdaşlaşma teriminin yanında -farklı bir anlam vermeksizin- modernleşme terimi de kullanılmıştır.

⁴³ Konuya ilişkin oryantalist bakış açısını dile getiren ifadelerden biri şu şekildedir: "Batı Hristiyanlığı'nın 1500'lerdeki doğu sınırı ... Avrupa'daki en büyük bölünme hattı olabilir. Bu hat, bugünkü Rusya ile Finlandiya ve Baltık devletleri arasındaki sınırlar boyunca uzanıp, daha çok Katolik olan Batı Ukrayna'yı Ortodoks Doğu Ukrayna'dan ayırarak Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın içinden geçip Transilvanya'yı Romanya'dan ayırmak suretiyle Batı'ya doğru salınır ve daha sonra, şimdiki Hırvatistan ve Slovenya'yı eski Yugoslavya'nın geri kalan kısmından hemen hemen tüm olarak ayırarak gider. Balkanlar'daki bu hat, tabii Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki tarihi sınırlara da uygun düşüyor. Bu hattın kuzeyinde ve Batısında yaşayan kavimler Protestan ve Katolik'tirler; Avrupa tarihinin feodalizm, Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma, Fransız İhtilâli ve Sanayi İnkılabı gibi ortak tecrübelerini paylaşmışlardır ... Bu hattın doğu ve güneyindeki kavimler, Ortodoks ve Müslüman'dırlar; tarihi bakımdan Osmanlı ve Çar İmparatorluklarına mensup olmuş ve Avrupa'nın geri kalan kısmına biçim veren hadiselerle ehemmiyetsiz ölçüde temas kurmuşlardır ... Yugoslavya'daki hadiselerin gösterdiği gibi, bu sadece bir farklılık çizgisi değil aynı zamanda kanlı bir mücadele çizgisidir de." (Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?" s.30.)

lumu vardır⁴⁴. Neticede Batılılaşma kavramı da modernleşme kavramının içinde barındırdığı tehlikeleri kapsamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi (Batılılaşması) bağlamında, öykünen devletin öykündüğü, benzemeye çalıştığı, -sosyal hayatın bazı alanları hariç- idealleştirdiği devletler aynı zamanda savaş alanlarındaki düşman devletlerdir. Şöyle ki "Batılı" askeri eğitimin ilk adımları ve Avrupa'dan bilgi ithali III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) çoğalmış, Osmanlı Devleti'ni bu bakımdan en çok etkileyen devlet, 1789 Devrimi'ni yapmış Fransa olmuştur ki aynı devlet, Osmanlı ülkesinin bir parçası olan Mısır'ı yine aynı hükümdar zamanında işgal etmiştir⁴⁵.

Çift taraflı bir hareketle karşılaşmaktadır. Modernleşmek isteyen devlet, savaş alanlarında mağlup olduğu devletlerden, özellikle askeri alanda ve ayrıca hukuk, eğitim ve öğretim, iktisat gibi birçok alanda açılım sağlayacak uzman isterken, karşı taraftaki devletler de bu talebi kabul etmekte ve askeri alan da da-

⁴⁴ Bu noktada, "Doğu"ya "Batı"dan bakış ve *Oryantalizm* açılımında Beaudet'nin şu tespitlerini belirtmek yerinde olacaktır. " Her an yeniden patlak veren savaşlar, tam bitti derken yeniden alevlenen karşı koymalar ve direniş hareketleri, korkunç derecede çatışmalı bir süreç, hem de asırlar boyu hep böyle süren; yani, Doğu'nun çelişkilerle dolu upuzun fethi: Bu fetih süreci, Batı edebiyatı ve felsefesi tarafından çok uzun süre idealize edilir. Bu öylesine bir idealize ediliştir ki, sonuçta ortaya düpedüz bir "ideoloji", hem de iyice etkili bir "ideoloji" çıkacaktır: Oryantalizmin, yani şarkiyatçılığın, "doğu uzmanlığı"nın ideolojisi ... Batı kültürünün bütünü alan, veche ve boyutlarına sızmış bir Doğu imajı vardır ki, buradaki Doğu, hangi biçim altında olursa olsun, daima ve daima "bin yıllık hareketsizlik"i içinde donmuş, "sultanın despotizmi" ile "haremin sefahati" arasına sıkışıp kalmış bir Doğu'dur. Böyle bir dünya görüşü çerçevesinde "geri kalmış" ve "pasif" Doğu, kaçınılmaz olarak, "dinamik" ve "modern" Batı tarafından fethedilmek zorundaydı." (Pierre Beaudet, "Atina ve Mısır'da Antik Uygarlıklar ve 'Batı'nın İcad Edilmesi," çev. Kadir Cangızbay, *Medeniyetler Çatışması* Samuel P. Huntington v.d., 308-309.)

⁴⁵ Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci," s. 201-202. Ayrıca Fransa 1830'da da Cezayir'i işgal etmiştir. Gerçi bu işgal sonrası Osmanlı Devleti ve Fransa ilişkileri gerginleşmiş, kara ordusunda Alman subay ve uzmanlarının, deniz ordusunda da İngiliz subay ve uzmanların etkisi artmış, Bahriye Mektebi'nde İngilizce mecburi yabancı lisan, Fransızca da seçmeli hale gelmiştir. Fakat Fransa'nın dışlanması uzun sürmemiş, 1845'te Erkan-ı Harbiye Okulu kurulurken, Fransız Kurmay Okulu'nun kuruluşu örnek alınmış, öğretim kadrosuna Fransız subaylar da dahil olmuştur. (Mustafa Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No:17 (Mart 1990), s.453-457, (çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&icerikNo=860>, 16 Ocak 2008. (Bu itibarla yeniden vurgulamak gerekirse, Osmanlı modernleşmesinin bir bakıma savunma modernleşmesi -zorunlu bir modernleşme- olduğu belirtilmelidir.)

hil olmak üzere istenilen uzmanları göndermektedirler⁴⁶. Bu bağlamda uzman gönderen devletlerin, Osmanlı Devleti'ne bakış açılarını genel hatlarıyla ortaya koymak da ilginç olacaktır ki konuya ilişkin olan Kreiser'in " 'Türklerde Akıl Var mı?' Napolyon Dönemi Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine"⁴⁷ isimli makalesi, sadece adı ile dikkat çekebilecek niteliktedir. Kreiser zikredilen makalesinde, 18. yüz yılın sonunda Avrupa'da Türkler'in reform yapma yeteneği -ya da barbarlık koşullarını aşma yeteneksizlikleri- üzerine yürütülen tartışmanın şiddetlendiğini, Fransızlar, İtalyanlar, Polonyalılar, Almanlar ve İngilizler'in katıldığı söz konusu tartışmaya, Türkiye'yi tanıyan askerler (Baron de Tott), uzun süre konsolosluk yapmış kişiler (de Peyssonnel), gezginler (Volney, Niebuhr) ve din adamları (Toderini) yanında, ülkeyi tanımayan entelektüellerin (Hausleutner), meslekten ya da amatör oryantalistlerin (Jones, Rewiczky, Eichhorn, Hammer) de katkıları olduğunu ifade etmektedir⁴⁸. Tartışmaların içeriğine bakıldığında, "Türkler'in Avrupa'dan kovulması" fikrinin 18. yüz yıl sonu ile 19. yüz yıl başında yaşamış olan ünlü Fransız düşünürleri arasında ortak bir kanı olduğu görülür⁴⁹. Berkes, Avrupa'da Türkler hakkındaki olumsuz düşünceleri yaymada iki kitabın etkili olduğunu bildirir. Kitaplardan biri Baron de Tott'un anılarıdır ki bu kitapta, Türkler'in son derece cehalet içinde buldukları, buna rağmen kendilerine körcesine güvendikleri, ordularında disiplin bulunmadığı, yenilmelerinin nedenlerini anlayamadıkları, yenilince şaşırıp kaldıkları, yenilgi karşısında kaderciliğe sığındıkları, askerlerinin devlet adamlarının hırsız olduğu söylenmiştir. Diğer kitap ise (Comte Constantin François de) Volney'in "Türk Rus Savaşı Üzerine Düşünceler" isimli kitabıdır. Türk karakterinin temelini *derin cehalet ve özünde saçmalığa* bağlayan Volney'e göre, *artık Tanrı'nın takdir ettiği gün gelmiştir, Türkler'i hiçbir şey kurtaramayacaktır*, Fransa'nın Türkler'e yardım siyaseti yanlıştır. En iyisi Rumlar'ı uyandırmak, on-

⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin, askeri eğitim alanı da dahil olmak üzere, özellikle askeri alanda talep ettiği uzmanların, Avrupa devletleri tarafından gönderilmesi bağlamında bkz: Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler, ".

⁴⁷ Klaus Kreiser, " 'Türklerde Akıl Var mı?' Napolyon Dönemi Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine, " Cogito -Osmanlılar Özel Sayısı-, 8.bs., İstanbul, No:19 (Yaz-1999), 2005, s. 93-113. (Burada değinilmek istenen genel bakış açısidir. Zira konuya ayrıntılarıyla girmek, çalışmayı Oryantalizm tartışmasına çekerek, çalışmanın sınırlarını aşma tehlikesini içinde barındırır.)

⁴⁸ A.e., s. 93.

⁴⁹ Berkes, a.g.e., s. 84.

lara Atina ve Isparta ruhunu aşılacaktır⁵⁰. Volney, ilginç bir ironiyle -haklı olarak- şu tespiti de yapmaktadır: "Bâb-ı Âli gibi kendi tebaası aleyhine bizim lehimize imtiyazlar veren, kendi tebaasına % 10 gümrük, bizim tüccarımıza % 3 gümrük koyan bir devlet bulmayız"⁵¹. Netice de yazar, *Boğaziçi barbarı, sanat düşmanı, o güzel Hellas'ın yıkıcısı, (yardıma değil savaşa layık olan) cahil -dejenere- ulusun* Avrupa'dan atılmasını istemektedir⁵².

Bu bağlamda Berkes, Osmanlı ekonomisini kendi çıkarlarına göre değiştirme arzusundan hiç vazgeçmeyen Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel alanda çağdaşlaşmasıyla (modernleşmesiyle) ilgilenmediklerini, hatta Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıkları anlarda da devletin modernleşmesini istemediklerini, çünkü modern bir devletin siyasi iktidarı altındaki toplumun ekonomisine hükmedemeyeceklerinin farkında olduklarını ifade etmektedir⁵³. Fakat Osmanlı Devleti'nin, siyasi, iktisadi, hukuki ve daha birçok alanda, döneminin bilimsel ve teknik gelişmişlik düzeyini yakalayabilmek için, yönünü, kendi uluslarının ekonomik (ve tüm) çıkarlarını -doğal olarak- modernleşme çabasındaki Osmanlı Devleti'nin çıkarlarından üstün tutan ve dönemin uygarlığının temsilcisi olan Avrupa devletlerine dönmekten başka bir çaresi de yok gibidir. Osmanlı Devleti, tüm kurumlarıyla çağının gelişimini yakalamaya çalışırken, bu uğraşta ona açılım sağlama iddiasında olan devletler de Osmanlı ülkesini sömürgeleştirme, ülkeden özellikle iktisadi açıdan yararlanabileceklerinin maksimum düzeyinde yararlanma çabasıydılar. Söz konusu iki taraflı çabadan, (çalışmanın kapsamı itibarıyla yeniden) Osmanlı Devleti'nin modernleşme uğraşına dönülürse, bir yandan devlet mekanizması modernleşirken, diğer yandan da -özellikle hukukun bazı kısımlarında- dini referanslardan kopma eğilimiyle karşılaşılır⁵⁴. Bu bağlamda (1785'de yani III.Selim'in iktidarı döneminde doğan, Keçecizade Mehmet) İzzet Molla'nın "bu devlet Şer'i devleti midir yoksa akıl devleti mi? Gah Şer'i devleti, gah akıl devleti, olmak tenakuzdur

⁵⁰ A.e., s. 84-85.

⁵¹ A.e., s. 85. (Türk düşmanlığını yazılarında açıklamakta hiçbir sakınca görmeyen Volney'in, kendi ulusunun tacirlerinin, Osmanlı ülkesinde yararlandığı kapitülasyonlara değinmeden geçememesi de dikkat çekicidir.)

⁵² A. e., s. 86.

⁵³ A. e., s. 34.

⁵⁴ Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, 1.bs., İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004, s.150-164.

⁵⁵ şeklindeki ifadesi, siyasi iktidarın meşruiyetine ilişkin referanslardaki dönüşümlerin geçireceği aşamaları göstermesi bakımından önemlidir. Zira İzzet Molla, Osmanlı Devleti'nin yeniden düzene sokulabileceğine inanmayanların, kötümser fikirlerine karşı çıkarak "ilahi destekten yoksun olmalarına rağmen" birçok mağlubiyetten sonra, akli tedbirlerle (tedabir-i akliyye) devletlerini yeniden düzenlemede başarılı olmuş, Avusturyalılar, Prusyalılar, ve Fransızlar'a dikkat çeker; Osmanlılar da sadece ilahi yardıma güvenmeyecek, aynı zamanda devletlerini reforme etmek için gerekli vasıtaları oluşturup, gerekli yolları takip edeceklerdir⁵⁶. Mekke ve Galata kadılığı da dahil olmak üzere, ulema sınıfının üst derece görevlerinde bulunmuş olan İzzet Molla'nın, devletin düzeltilmesi için alınması gereken tedbirlerle ilgili fikirleri de mevcuttur: Ulema sınıfını da kapsar şekilde devlet hizmetinde bulunanlara maaş ödenmeli, Müslüman nüfus arasında ticaret ve endüstriye ilgi uyandırılmalı, ithalat kesin olarak önlenmeli, ithal edilen emtia özellikle İstanbul dışında emeğin ucuz olduğu yerlerde kurulacak fabrikalarda üretilmeli, ulema sınıfı da dahil olmak üzere üst tabakaların hayat standardı düşürülmeli, lüks konakların inşası sınırlanmalıydı⁵⁷.

Tanzimat Dönemi öncesi, ulema-ilmîye- sınıfına mensup yazarın, -akıl devletinden de bahsederek- yapılması gereken yenilikler bağlamında fikir üretmesi, Osmanlı modernleşmesinin ulema sınıfından da yandaş bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu davranış tarzında, İzzet Molla'nın tek örnek olmadığı da vurgulanmalıdır. Şanizade Ataullah, Mehmed Esad, Ahmed Cevdet, Ahmed Lütfi de ulema sınıfı mensubuydular, fakat eserlerinde Avrupalı yeniliklerin meşruluğunu ve yararını savunmuşlardır⁵⁸.

⁵⁵ Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci," s. 232, dn.90. Keçecizade Mehmet İzzet Molla için bkz: Ahmet Hamdi Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 6.bs., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1985, s.88-93.

⁵⁶ Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," çev. Sami Erdem, Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine - Makaleler-, der. Ferhat Koca, 1.bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 113.

⁵⁷ A.e., s.101.

⁵⁸ A. e. Tanpınar tarafından, dönemin en alim hekimi ve Avrupa tıbbını Osmanlı ülkesine getiren kişilerin başında sayılması gerektiği söylenen -II. Mahmut Dönemi'nin vak'anüvislerinden- Şanizade (Şâni-zâde) Ataullah Efendi, "Şanizade Tarihi" olarak bilinen eserin de sahibidir ki, söz konusu eserde, II. Mahmut Dönemi'ndeki İstanbul, bazen abartıya varan birçok karakter ve portrede verilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından "El-

İzzet Molla'nın davranış tarzını ve fikirlerini dikkat çekici bulan Heyd, 19. yüz yılın ilk döneminde tahsilli Müslümanlar'ın büyük çoğunluğunu, ulema sınıfının oluşturduğunu, bu nedenle reformcuların, ulemanın eserlerinde verdiği desteğe dayandıklarını belirtmektedir⁵⁹. Netice'de üst düzey ulema –bilhassa III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri'nde- ekseriyetle reformları desteklese de söz konusu tavır, ulema sınıfının tüm mensupları için

mukaddimetü fi kaviâd-i fenn'it-tarih ve usûl-i metâli'üt tevârih" adlı girişli aynen alınan eseri vasıtasıyla Şanizade'nin, tarihi zamanlar hakkında bilgi sahibi olduğu, Roma ve Antik Yunan tarihlerini bildiği, Dünya meseleleri karşısında dönemine göre bilgili olduğu, Avrupa'yı yakından kavrayarak izah ettiği belirtilmektedir. (Tanpınar, a.g.e., s.112-114.)

1828'de Rus cephesine gönderilen Selim Mehmet Paşa komutasındaki orduya Edirne kadılığı unvanıyla ordu kadısı tayin edilen, Mehmed Esad Efendi (1789-1848) ise Üsküdar kadılığı, Takvîm-i Vekâyi nazırlığı ve baş yazarlığı, İstanbul kadılığı, vak'anüvislik, Takvimhane nazırlığı, Anadolu kazaskerliği, Rumeli kazaskerliği, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye üyeliği ve Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliği yapmıştır. Dönemin modernleşme çabalarını destekleyen Esad Efendi'nin, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında önemli hizmetleri olmuş, söz konusu ocağın kaldırılması hakkında da "Üss-i Zafer" adlı eserini kaleme almıştır. [Es'ad Efendi, Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair), haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi, 2005, s.XI-XXIV; Heyd, "III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," s.102. Ayrıca Esad Efendi'nin eserleri için bkz: Es'ad Efendi, a.g.e., s.XXVI-XXXII.]

Braudel'in "tarih ve sosyoloji aynı kumaşın tersiyle yüzü gibidir" tespitine de atıfla, Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının, Türk tarihine dayanmak zorunda olduğunu belirten Meriç'in, "Cevdet Paşa'nın kitaplarını Türkiye Sosyolojisi adına okuyor ve tarihi bir çileden, sosyolojik bir eser okuyordum" şeklindeki ifadesinden- bu konudaki en önemli kaynağının, Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihi (12 ciltlik Tarih-i Cevdet) olduğu görülmektedir. Bir taraftan medrese tahsiline devam ederken, diğer taraftan, hesap, hendese, cebir gibi dersler alan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), Maarif Meclisi üyeliği, Muallim Mektebi Müdürlüğü, Vak'anüvislik, Divan-ı Ahkam-ı Adliyye reisliği, Mecelle Cemiyeti başkanlığı, Evkaf-ı Hümayun, Maarif, Adliye, Dahiliye, Ticaret nazırlıkları yapmıştır ki başlıca eserleri arasında, Tarih-i Cevdet, Maruzat, Tezakir-i Cevdet, Kısas- ı Enbiya sayılabilir. Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin de eserleri arasında sayılmasının yanlış olmayacağı Ahmet Cevdet Paşa'nın ilmine Meriç, "Cevdet Paşa'nın karşı sahilleri gözükmeyen ilim okyanusu" ibaresiyle vurgu yapmaktadır. (Ümit Meriç, Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, 4.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2002, s.7-10; Türk Klâsikleri Yunus Emre'den Âşık Veysel'e, haz. Orhan F. Köprülü, C.IV, İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1976, s. 175-176.) Ortaylı da "Osmanlı imparatorluğunun 19. yüzyılına Ahmet Cevdet Paşa asrı demek yanlış olmaz. Medreseden bürokrasiye geçen ve laik hukuku da öğrenen bu devlet adamı, medrese ile laik görüşün bir arada yaşamasını formüle etmeğe çalışmıştır" demektedir. (Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, s.77).

Vak'anüvis olan Ahmet Lütfi Efendi de 1864'de "Robinson Cruzoe" yi Arapça tercümesinden nakleden kişidir. (Tanpınar, a.g.e., s.285.)

⁵⁹ Heyd, "III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," s. 101.

geçerli değildir. İlmîye sınıfının özellikle alt tabakalarındaki kişiler, reformlara karşı muhalefetlerini dile getirmişlerdir⁶⁰. Osmanlı modernleşmesinde tikanıklık yaratabilecek bu olumsuz tavır, II. Mahmut, önce (çoğu zaman muhalif ulemanın kılıç gücü haline gelen) Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, daha sonra da ulemanın kontrolündeki vakıfları, Evkaf Müdürlüğü'ne bağlayıp merkezin denetimine sokarak etkisizleştirmiştir⁶¹. Böylece aynı padişah, devlet mekanizmasında getirdiği merkeziyetçi, bürokratik anlayış ve oluşturduğu yeni kurumlarla, Tanzimat hareketine de zemin hazırlamıştır⁶². Neticede II. Mahmut, Alemdar'ın, ayanın, Sî'nin, yeniçerilerin, ulemanın baskısından kurtulmuş olarak, yeni bir idari yapı oluşturmuş, *hükûmdara karşı sorumlu kabine sistemine* doğru adım atılmasını sağlamıştır⁶³. 1838 tarihli Tariki İlmîyeye Dair Ceza Kanunname-i Hümayunu ve Memurine Mahsus Ceza Kanunu da aynı padişah döneminde yürürlüğe girmiştir⁶⁴. Zira giriş kısmında belirtilen ilke tekrarlanırsa, *modernite*, devletin "modern hukuk" vasıtasıyla "modern toplumu" şekillendirdiği aşamayı da içerir⁶⁵. Bu itibarla Osmanlı modernleşme sürecinde -belirli bir ölçüde- II. Mahmut Dönemi'nin açtığı yolda, ilan edilen (Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez bir padişahın, kendi iradesi ile yetkilerini sınırlandırdığı, bağlayıcı herhangi bir pozitif hukuk kuralı ile güvence altına alınmamış olsa da bir *temel haklar fermanı* niteliğini taşıyan) 1839 Tanzimat Fermanı⁶⁶ ile başlayan hukukta resepsiyon hareketiyle, bir yandan Batı Avrupa kanunları iktibas edilirken, diğer yandan ulemanın faaliyet alanı daraltılmış, gayri müslim tebaa için olduğu gibi, Müslüman tebaa için de dinî hukuk (İslam hukuku), miras evlilik gibi özel hukukun bazı bölümlerine ait konularla sınırlı tutulmak istenmiş, hatta Fransız Code Civile'inin iktibas edilerek, bir Medeni Kanun yapılması görüşü de (sadrazam Mehmed Emin) Âli Paşa tarafından ileri sürül-

⁶⁰ A. e., s. 100-114.

⁶¹ Osmanağaoğlu, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, s. 151. (Neticede mali ve idari imtiyazlarından da yoksun bırakılmış olan ulema sınıfı, merkezi yönetime karşı güç kaybetmiştir.)

⁶² Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci," s. 232.

⁶³ Tanör, a.g.e., s. 67-68.

⁶⁴ Tanör, a.g.e., s. 68.

⁶⁵ Akkaya Kia, a.g.e., s.2. "Descartes'dan bu yana akıl ile tanımlanan modernite süreci ... doğaya ve Tanrıya rağmen insanın aydınlanmasını ortaya koymak ister ... aklın kuralları, yalnızca doğanın fethedilmesi için değil, toplumun, siyasetin ve hukukun biçimlenmesinde de kullanılır." A.y.

⁶⁶ Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 273.

müşür⁶⁷. Amaç bir yandan da hukuk birliğini oluşturmak, Müslüman ve Müslüman olmayan tebaa arasında hukuk önünde eşitlik ilkesinin de kabulüyle, imparatorluğun parçalanmasını önlemektir⁶⁸.

Temsilciliğini Âli Paşa'nın yaptığı fikrin taraftarlarına göre, Osmanlı Devleti 1856 yılından itibaren, Avrupa devletleri topluluğuna girmiş, böylece Avrupa'nın *hukuk-i umumîyyesinden* yararlanma hakkını da elde etmiştir. Öyleyse Osmanlı Devleti modernleşme sürecinde, Avrupa'da yürürlükte olan medeni kanunlardan birini, özellikle Fransa Medeni Kanunu'nu (Code Civile) da iktibas etmeliydi. Âli Paşa bu fikrini yazılı olarak ilk kez, isyan bastırmak için gittiği Girit'ten Abdülaziz'e gönderdiği -devletin kötüye gidişten kurtulabilmesi için yapılması gerekenleri önerdiği- layihasında belirtmiştir⁶⁹. Osmanlı tarihinin bu ünlü sadrazamının konuya ilişkin fikrinin temelinde de kapitülasyonlarla karşılaşmaktadır. Zira Paris Konferansı'nda (1856) kapitülasyonların kaldırılmasını talep eden Âli Paşa, şu cevabı almıştır: "Sizin kanunlarınız tek taraflıdır. Yalnız Müslümanlara göre yapılmıştır. Kanunlarınızı değiştiriniz biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim."⁷⁰

Code Civile'in (Kod Sivil/Kod Napolyon) Osmanlı Devleti tarafından iktibas edilmesi fikrine karşı olanların başında ise Cevdet Paşa⁷¹ bulunmaktadır. Divan-ı Ahkam-ı Adliyye ve buna bağlı olarak Nizamiye mahkemelerinin kurulmasında reformcuların yanında olan, Nizamiye mahkemelerinin kuruluşunun şer'i dayanağını belirterek⁷², ulemanın muhalefetini ortadan kaldıran -medrese öğrenimi almış olan- Cevdet Paşa, medeni yasanın başka bir devletten iktibasının, iktibas eden devleti imha anla-

67 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu, " Belleten, C. XXVIII, No: 112, (Ekim 1964), s.621-622.

68 Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.290.

69 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 171-172; Osman Kaşıkçı, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), 1997, s.61.

70 Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 172; Kaşıkçı, a.g.e., s.62.

71 Cevdet Paşa'nın kısa bir özgeçmişi için bkz: Türk Klâsikleri Yunus Emre'den Aşık Veysel'e, C.IV., s. 175-176.

72 Cevdet Paşa, Nizamiye mahkemelerinin kuruluşunu şer'i hukuk bağlamında temellendirirken, Celaleddin Devani'nin Divan-ı Def-i Mezalim adlı eserinden yararlanmıştır. Bu eserde şer'i mahkemelerin dışında da mahkemeler kurulabileceği görüşü savunulmaktadır. (Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s. 170; Kaşıkçı, a.g.e., s.65-66; Mehmet Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa, " İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 45.)

mına geleceği düşüncesini dile getirmiştir⁷³. Zira Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, halkının yapısı, geçirdiği tarihi süreç, Avrupa devletlerinin coğrafyasından, tarihinden, toplumsal yapısından farklıdır; bu nedenle Osmanlı Devleti Avrupa kurum ve kanunlarından yararlanabilir; fakat Avrupa devletlerinin kanunlarını aynen tercüme edip uygulayamaz⁷⁴. Bilhassa hukuk düzeninin en önemli unsurlarından biri olan medeni kanunun Hristiyan bir ülkeden alınması, kanunun Müslüman tebaaya uygulanması bakımından sakıncalar ortaya çıkarabilirdi⁷⁵.

Söz konusu tartışmalar, temelde, modernleşmenin hukuki boyutta meydana getirdiği -getirebileceği- değişikliklerin, topluma ne şekilde yansiyabileceğine, modernleşme çabasındaki toplumu, ne şekilde -ve ölçüde- dönüştürebileceğine ilişkin yapılan tartışmalardır. Şöyle ki Osmanlı aydınının çoğunluğu, devlet mekanizmasında ve kurumlarında modernleşmeden yana

⁷³ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.170-173; Kaşıkçı, a.ge., s.65-66. Cevdet Paşa'nın konuya ilişkin fikri şu cümlelerinde görülmektedir: "Günden güne Avrupalıların Memalik-i mahruse'ye tevarüdü ziyadeleşip al'el-husus Kırım muharebesi münasebetiyle fevkalâde çoğaldı ve bu bu cihetle dâire-i ahz ve ita vüs'at buldu. Dersaadet'te ruz-merre zuhura gelen de'avay-i ticareti bir mahkeme-i ticaret idare etmez oldu. Ecnebler mahakim-i şer'iyyeye gitmek istemez. Müslim aleyhinde gayr-i müslimin ve zimmi aleyhine müste'menin şهادeti şer'an isti'ma' olunmamak mes'elesi ise Avrupalıların nazarına pek ziyade çarpar olduğundan hristiyanların mahakim-i şer'iyyede muhakemelerine itiraz eder oldular. Bundan dolayı bâzı zevat Fransa kanunları türkçeye tercüme olunup da mahakim-i nizamiyyede anlar ile hükm olunmak fikrine zahiboldular. Hâlbuki bir milletin kavanin-i esasiyyesini böyle kalb-ü tahvül etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek câiz" değildir. (Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, haz. Cavid Baysun, 3.bs, Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.62-63.Vurgular bana ait.)

⁷⁴ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.171.

⁷⁵ Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.290. Osmanlı Medeni Kanunu için yapılan bu tartışmalar (bir anlamda İslam Hukuk Tarihi'nin tek medeni ve borçlar kanunu olan) Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye ile sonuçlandı. Neticede Cevdet Paşa'nın temsilcisi olduğu fikir kabul görmüş, başkanlığını Cevdet Paşa'nın yaptığı komisyon, 1868-1876 yılları arasında çalışarak, Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'yi hazırlamıştır.(A.y. ; Kaşıkçı, a.ge., s.5, 71-74; M.Âkif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, 5.bs., İstanbul, Hars Yayıncılık, 2005, s.459; Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı, " İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 78-80.) Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin (açıklamalı) transkripsiyonu için bkz: Ali Himmət Berki, Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), İstanbul, Hikmet Yayınları, t.y.; ayrıca Mecelle'nin 99 genel hükmüne ilişkin olarak bkz: Cengiz İlhan, Hukukun Doksan Dokuz İlkesi Eski Hukukun, "Mecelle'nin, Doksan Dokuz Genel Kuralının (2-100, maddeler) Çevirisi, Yorumu, Günümüz Hukuku ile Karşılaştırılması, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.

olurken, Avrupa sosyal hayatının, Osmanlı toplumunu etkilemesine karşıydılar. Öyleyse, Osmanlı Devleti nasıl ve ne ölçüde, hangi kurum ve kabulleriyle modernleşecekti? Hukuk alanına yansıyan tartışmalar da bu konudaki fikir ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Zira bu bağlamda yukarıda belirtilen ilkeyi tekrar etmek gerekirse, modernleşme sürecindeki devlet, *modern hukuk vasıtasıyla*, "modern" toplumu şekillendirecektir⁷⁶.

Söz konusu düşünce farklılıkları, devletin ve toplumun modernleşmesinin başka bir alanı olan eğitim ve öğretim alanındaki modernleşmede de kendisini göstermiştir. Zira "modern" eğitim ve öğretim alanı yeni nesiller, bir anlamda, modernleşme çabasıyla yapılan reformların, kabul edilen ilkelerin, taşıyıcısı ve temsilcisi, diğer bir söyleyişle modernleşme sürecinin devamının da garantisi olacaklardır. Öyleyse modernleşme ihtiyaç ve iddiasında olan devlet (toplum), eğitim ve öğretim sistemini bu uğraş çerçevesinde değiştirmek (tabiri caiz ise ıslah etmek) zorundadır. Konuya Osmanlı Devleti bağlamında yaklaşıldığında, öncelikle, modernleşme öncesi eğitim ve öğretim sisteminin yani devletin modernleşme ihtiyacı duyduğu dönemde, ulaşılmış olan eğitim ve öğretimin (eğitim ve öğretim kurumlarının) seviyesi ve niteliği üzerinde durmak gerekir. Bu nokta, eğitim ve öğretimdeki modernleşme ihtiyacının gerekçesini ortaya koyacak, böylece Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimdeki modernleşme bağlamında yapılan yeniliklerin de anlaşılmasını sağlayacaktır.

3. Genel Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Öncesi (Klasik Dönem'deki) Eğitim ve Öğretim

Eğitim ve öğretim, yetişkin neslin (bir plan çerçevesinde, belirli bir amaca göre) yetişmekte olan nesillerin gelişimini sağlamaya yönelik çalışmasıdır ki söz konusu faaliyet sadece bir

⁷⁶ Akkaya Kia, a.g.e., s.2. *Moderniteden ayrılamayan ilkelerle bezenen modern hukuk* ise politik ve sosyal sistemin akılcılaştırılmasında da itici bir güçtür. (A.e., s.4.)

* Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi ile, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonraki dönem, özellikle Kanuni Sultan Süleyman Dönemi kastedildiği gibi, devletin kuruluşundan Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar devam eden zaman dilimi de ifade edilmektedir. (Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, s.58-59, dn:260.) Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi ile vurgulanmak istenen, devletin kurum ve kurallarının sistemli, yerleşik hal almasıdır. Osmanlı Devleti'nin belirli bir döneminin "klasik" terimiyle nitelendirilmesinin açılımlarına ilişkin olarak bkz: Oktay Özel, "Osmanlı Tarih yazımında 'Klasik Dönem', " *Medeniyet ve Klasik*, 1.bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s.319-338.

kültürün nesilden nesle geçişini değil, toplumun devamlılığını da sağlayan vasıta olarak ortaya çıkmaktadır⁷⁷.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme öncesi eğitim ve öğretim, diğer İslam ve Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, medrese sistemine dayanmaktaydı. Arapça'da "derase" kökünden gelen *medrese*, kelime anlamı olarak "ders görülen, eğitim ve öğretim yapılan yer" manasına gelirken, aşağı yukarı günümüz ilk öğretim okullarıyla paralel nitelikte belirtilebilecek sıbyan (sübyan) mekteplerinin üstünde ve daha ileri seviyede öğretim veren, orta ve yüksek öğretim (tahsil) kurumlarını ifade etmektedir⁷⁸. Osmanlı Devleti'nde de orta ve yüksek öğretimi sağlayan medreseler, kurulan vakıflar vasıtasıyla varlıklarını sürdürmüş, hocalarına müderris (profesör), hoca yardımcılara muid (asistan, araştırma görevlisi), öğrencilerine danişmend^{**}, suhte^{**} ya da talebe denilmiştir; sıbyan mektebi veya o seviyede özel öğrenim görmüş kişiler, medreselere devam ederek, belirli hocalardan, bir program dahilinde tespit edilmiş dersleri alırlardı⁷⁹. Zira eğitim ve öğretimdeki modernleşme girişimlerine -Tanzimat Dönemi'ne kadar, Osmanlı Devleti'ndeki örgün eğitim ve öğretim kurumları, sıbyan mektepleri ve medreseler olmak üzere, iki temel grupta kendisini göstermektedir⁸⁰.

Sıbyan mektepleri, beş altı yaşlarındaki çocuklara, okuma yazma, bazı dini bilgiler ve dört işlemden ibaret olan matematik derslerini, yani ilk eğitim ve öğretimi veren okullardı⁸¹. Parasız olan bu okulların genelde altı yıl sürdüğü belirtilmektedir⁸². Gü-

⁷⁷ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, 1.bs., İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2004, s.9-10.

⁷⁸ A.e., s.106; Ömer Özyılmaz, Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübî'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm isimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları, 1.bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, s.7.

^{**} (Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde *dânişment* şeklinde yazılmış olan) *danişmend* terimi, medrese tahsili görmüş olanlar hakkında kullanılan terimlerden biridir. Danişmendlerden sınava girip başarılı olanlar, mülazım unvanını almaktaydılar. (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, 4.bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s.393.) *Suhte* tabiri ise sonradan bozularak, *softa* kelimesine dönüşmüştür. (A.e., C. III, s. 263.)

⁷⁹ Kazıcı, a.g.e., s.106-107.

⁸⁰ Özyılmaz, a.g.e., s. 7.

⁸¹ Kazıcı, a.g.e., s.86.

⁸² Özyılmaz, a.g.e., s. 7. Sıbyan mekteplerine, *sabi* denilen beş altı yaşındaki çocuklar devam ettiği için, bu ad verilmiştir. Hemen her mahallede bir sıbyan mektebi bulunduğundan, bu okullara halk arasında *mahalle mektebi* denildiği gibi, çoğu taşla yapılmış binalardan olduğu için, taş mektep

nümüz anlamında orta okul, lise ve üniversite öğretimini kapsamına alan ve sıbyan mektepleri gibi parasız olan medrese öğrenimi de yaklaşık on iki yıl sürmekteydi⁸³. İmparatorluk genişledikçe sayıları artan medreseler, derece ve sınıflarına göre düzenlemelere tabi tutulmuşlardır ki söz konusu düzenlemeler gereği, medreselerin kendi aralarında derecelendirilmelerine ilişkin olarak üç dönemden bahsedilmektedir: İlk Medreseler Dönemi, Fatih Sultan Mehmet Dönemi, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi. Son dönem her alanda olduğu gibi, bu alanda da zirveyi ifade etmektedir⁸⁴. Orhan Gazi'nin, İznik'te inşa ettirdiği ilk medrese ile başlayan, İlk Medreseler Dönemi ile birlikte medreselerin sayısı artmaya başlamış, Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde açılan Sahn-ı Seman medreseleri ile medreseler yeni bir statü kazanmış, Kanuni Sultan Süleyman Döneminde de, Süleymaniye medreselerine tıp, riyaziye (matematik), dar'ul-hadis bölümleri ilave edilmiştir⁸⁵.

Önceden manastır olan bir binanın, bilgin Kayserili Davut'a medrese olarak verilmesiyle İznik'teki ilk medrese 1331'de açılmıştır, daha sonra medrese açmaya devam eden Osmanlı padişahları İslam dünyasının ünlü bilginlerini davet etmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra, Sahn-ı Seman'ı (Semaniye de denilen, ünlü sekiz medreseyi) kurmuş, bu dönem Osmanlı mimarisinin en güzel yapıtlarından olan taş medreseler, Fatih Camii'nin her iki yanına inşa edilmiş, uzmanlık çalışmaları için, sekiz yüksek medrese ile, bunlara öğrenci yetiştiren sekiz

de denilmiştir. Söz konusu mektepler, özellikle camilere bitişik büyük bir odadan ibaretti. Medrese eğitimi görmüş -genelde caminin imamı ya da müezzini olan- tek bir hoca tarafından idare olunan sıbyan mekteplerinde okutulan dersler, Alfabe (elifba), Kuran, Yazı, İlmihal, Hesaptan ibaretti. Daha sonraları belirli bir düzeyde Tarih ve Coğrafya da ilave edilmiştir. Öğrencilerin Kuran'ı düzgün okuyabilmeleri için Tecvid (Kuran'ı usulüne uygun okuma ilmi) okutulur, namaz sureleri öğretilirdi. Erkek çocuklarının yanında kız çocukları da bu okullara devam edebilirdi. (Pakalın, a.g.e., C.III, s.201-202.) Pakalın, "talebe velileri kudretleri nisbetinde birer şey verirlerdi. Memurlar aylık, çiftçiler harman zamanında buğday ve saire verirlerdi. Çocuğun tahsil derecesi yükseldikçe hocaya bir hediye verilmesi âdet idi" diyerek sıbyan mekteplerinin ücretli (paralı) olduğunu söylemektedir. (A.e., s.202.) Ergin ise sıbyan mekteplerinin parasız olduğunu, çocukların üste gündelik ve elbise aldıklarını, bedava yiyip içtiklerini belirtmektedir. (Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C.1-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 87.) Özyılmaz da sıbyan mekteplerinde öğretimin -zorunlu ve- parasız olduğunu belirtmektedir. (Özyılmaz, a.g.e., s.7.)

⁸³ Özyılmaz, a.g.e., s. 7.

⁸⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 110-111, 163.

⁸⁵ A.e., s.110-111.

alt medrese (Tetimme*) oluşturulmuştur. Her bir medresenin başında bir müderris bulunmaktaydı ki müderris, danışmendler arasından dersleri tekrarlayan, öğrenci disiplinini kontrol eden bir yardımcı seçerdi. Öğrenciler ise tüm zamanlarını gördükleri derslere vermek zorundaydılar. O dönemde devletin en yüksek öğretim kurumları, Semaniye medreseleri iken, bir alt kademede, II. Murat'ın Edirne'de yaptırdığı Dar'ul-hadis medresesi, bunun altında da önceki padişahların Bursa'da kurdukları medreseler bulunmaktaydı⁸⁶.

Haric medreseleri ve dahil medreseleri olmak üzere Osmanlı medreseleri ikiye ayrılmaktaydı. İlk kategori olan haric medreselerinde "bilginin temelleri" yani, Arapça ve akli ilimler üzerine hazırlık dersleri verilir, ikinci kategori olan dahil medreselerinde ise "ulûm-i âliye" yani dini ilimler okutulurdu. Haric ve dahil medreseleri de kendi içlerinde derecelendirilmişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı medreselerinin hiyerarşisinde önemli bir değişiklik yapmış, Süleymaniye Camii'nin çevresinde, dört genel medrese dışında, uzmanlık çalışmaları için, biri sadece hadis ilmine (Dar'ul-hadis) diğeri de tıp ilmine ayrılmış iki medrese daha kurmuştur. Böylece medreselerin hiyerarşisinde en yüksek derece bu medreselere verilerek, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nden devletin sona ermesine kadar sürecektir medreseler hiyerarşisi (on bir derece ile) belirlenmiş ve ülkenin her tarafındaki yüzlerce medrese bu hiyerarşiye göre sınıflandırılmıştır⁸⁷.

Kazıcı, medreseleri, *genel eğitim ve öğretim veren medreseler ve ihtisas medreseleri* olarak iki gruba ayırmış, ihtisas medreselerini de kendi içinde, genel medrese statüsündeki ihtisas medreseleri ve genel medrese statüsünde olmayan ihtisas medreseleri olmak üzere ikiye ayırarak incelemiştir⁸⁸. Yazara göre, genel medrese statüsünde olmayan ihtisas medreseleri, saray mektepleri ve askeri mekteplerdir ki *Enderun* da bu gruplandırmada saray mekteplerinin arasına girmesi nedeniyle, genel medrese statüsünde olmayan ihtisas medresesi niteliğini taşımaktadır⁸⁹.

* Pakalın, a.g.e., C.III, s.479.

⁸⁶ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.175-176.

⁸⁷ A.e., s.176-177.

⁸⁸ Kazıcı, a.g.e., s.120-161.

⁸⁹ A.e., s.149-150. Gerçi yazar *Enderun*'dan bahsettiği başlık içinde "Osmanlı Devleti'nde *Enderun*, özellikle XV. yüzyıl ortalarından itibaren *med-*

Osmanlı Devleti'nin ideolojisinin (zihniyetinin), öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimi⁹⁰ niteliğini taşıması sebebiyle, Enderun Mektebi'nden kısaca bahsetmek gerekirse, öncelikle söz konusu okulun, Osmanlı Devleti'nin güç ve kudretini sürdürmesinin vasıtası olarak görülen "kapıkulu" sınıfını yetiştirmek üzere faaliyette bulunduğu söylenmelidir. Öğrencileri (gılman) "acemi oğlanlar" arasından seçilen, eğitim ve öğretim süresi yedi, sekiz yıl olan söz konusu okulun amacı, devlete mülki ve askeri yönetici yetiştirmektir⁹¹. Zira buluş çağındaki (14-15-16 yaşlarındaki),

rese dışında en önemli resmî eğitim ve öğretim kurumu unvanını taşımaya başladı" ifadesini de kullanmaktadır. (A.e., s.151. Vurgu bana ait.)

⁹⁰ Kazıcı, a.g. e., s. 151. Ortaylı da on sekizinci yüz yıla kadar Osmanlı sarayının, devlet yönetimindeki en önemli kurumunun Enderun olduğunu ifade etmektedir. (İlber Ortaylı, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2006, s.173.)

⁹¹ Kazıcı, a.g. e., s. 151. Enderun Mektebi'nin öğrencilerinin devşirilen acemi oğlanlardan oluşması nedeniyle, Kazıcı, "devşirme sistemi"nin meşruiyeti üzerinde de durmaya gerek görmüş, konuya ilişkin fikirlerini şu şekilde ifade etmiştir: "Bir insan kıyım makinesi olan harplerin durmaksızın devam etmesi, genç ve güçlü Müslüman Türk nüfusunun gittikçe azalmasına sebep oluyordu. İslâm dünyasında eşine rastlanmayacak kadar büyük bir gayr-i müslim (Müslüman olmayan) nüfusu sınırları içinde barındırması, Osmanlılar'ı yeni çareler arama mecburiyetinde bırakmıştı. Zira İslâm hukukuna göre "Cizye" veren gayr-i müslimi harbe götürmek veya onu zorla İslâm'a sokmak gibi bir hareket tarzı, İslâmî bir davranış değildir. Ama 'Her doğan İslâm fitratı üzerine doğar...' hadisine göre henüz küçük yaşta olanları annesi babası nasıl Hristiyan, Mecusi ve Yahudi yapabiliyorsa, Osmanlı da onu Müslüman yapmıştır. Bu anlayıştan hareketle Müslümanlar, daha küçük yaşta ve gerçek anlamda rüşünü isbat edememiş olanları Müslüman yapabilirler." (A.e., s. 153. Vurgu bana ait.) Yazarın bu görüşünün doğru olabilmesi için, kendi cümlelerinde de ifade ettiği gibi, devşirilen çocukların Müslüman fitratına sahip olabileceklerinin kabul edilebileceği yaşta olmaları gerekir. Oysa Kazıcı, devletin tebaası olan Hristiyan çocukların, Devşirme Kanunu'na göre sekiz, on sekiz yaşları arasında toplandığını belirtmektedir. (A.e., s.154.) Goodwin ise ocağa alınanlarda yaş sınırının ne olduğunun tam olarak belli olmadığını, Osmanlı kaynaklarının 1601'den itibaren devşirilenlerin, genelde on beş ile yirmi yaş arasında olduğunu kaydettiklerini, bazı dönemlerde Enderun eğitimine başlangıç yaşının on üç olduğunu belirten farklı bilgilere de rastlandığını ifade etmektedir. (Godfrey Goodwin, Yeniçeriler, çev. Derin Türkömer, 2.bs., İstanbul, Doğan Kitapçılık AŞ, 2004, s.35-36.) Devşirme yaşına ilişkin olarak Ortaylı'nın tespiti de şu şekildedir: "Burada kural vardır. İvo Andriç'in ... *Drina Köprüsü*'nde yazdığı gibi ... 3-5 yaşında çocuk sepete konup götürülmez ... Osmanlı devşirmesi sepette taşınabilecek bir çocuk değildir; çünkü sepette taşınabilecek çocuğun ... çocuk hastalıkları vardır. Devlet kızamık, kuşpalazı gibi çocukluk hastalıklarıyla uğraşacak durumda değildir. Bunları atlatan biri ve oradaki yazarının tabiriyle gulamçe ... yani tam anlamıyla ... okul çocuğu yaşını almış biri devşirilebilir. Demek ki dokuz yaşın üstüdür, gene aynı şekilde on dört-on beş yaşın üzerinde de devşirilmesi pek âdet değildir; çünkü böylelerine de literatürde "sakallı" diye tabir edilir. Bu gibi zevatin artık yetiştirilme yaşı geçmiştir ... ancak bazı klasik ve çok ihtisas isteyen si-

beden ve zekaca en seçkin devşirme çocukları Enderun Mektebine alınır ve buradaki eğitim ve öğretimle imparatorluğun yönetici sınıfı yetiştirilirdi⁹². Söz konusu kuruma "imparatorluk okulu" unvanını uygun gören Ortaylı, Enderun Mektebi'nin, aristokrasinin irsi olmasa da eğitim ve liyakatle başarılabileceğini gösteren bir okul olduğu fikrindedir⁹³. Böylece kan asaletine değil, liyakate sahip insanlardan oluşan bir yönetici zümresi oluşturulmuş ve Osmanlı ülkesinde, Osmanlı hanedanından başka hanedanların yükselmesine izin verilmemiştir⁹⁴. Bu durum Osmanlı devlet adamı yetiştirme geleneğinin özgünlüğünden kaynaklanmaktadır ki söz konusu özgünlüğün temsilcisi de Enderun Mektebi'dir⁹⁵.

Medreselerde derslerin belirli bir düzen dahilinde verildiği, Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nden itibaren medreseler için bir müfredat programının düzenlenerek, bir kanun haline getirildiği

nıflar için ... çırak, kalfa gibi gençlerden söz edilir ... genellikle çocuklar kimliklerini unutacak yaşta değillerdir." (Ortaylı, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, s. 29-30.) Kutlu da *on yaş civarındaki* Ortodoks Hristiyan erkek köylü çocukların devşirildiğini, Müslümanlar'ın, diğer gayri müslimlerin, İstanbul başta olmak üzere şehirlerde yaşayan Hristiyanlar'ın ve zanaatkarların çocuklarının, devşirme sistemine dahil olmadıklarını belirtmektedir. Kitlesele olarak İslam dinini kabul eden Bosnalı Müslümanlar ise çocuklarının devşirme sisteminin dışında kalmamasını talep etmişler, Fatih Sultan Mehmet'ten İslam dinine geçmelerinin, çocuklarını devşirme olma imkanından mahrum bırakmayacağına dair ferman almışlar, neticede *potor* denilen Bosnalı Müslüman devşirmeler, orduda değil, saray hizmetinde kullanılmıştır. (Sacit Kutlu, Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti, 1.bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.6.) Yine Ortaylı, devşirme sisteminin, etnik kökeni dikkate almadığını, Orta Anadolu'da Hristiyan Karamanlı Türk'ün de devşirildiğinin görüldüğünü belirtmektedir. (Ortaylı, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, s.29.)

⁹² Ortaylı, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, s. 173, 175, 178. Ortaylı "Enderun mensuplarının birbirleriyle temaslarında disipline ve lâubalilikten uzak bir tavra çok dikkat edilirdi. Bütün bu sert yaşayış adeta 16. asırdaki Cizvit tarikatının prensiplerine benzer" diyerek, Enderun eğitim ve öğretimindeki disiplini de vurgulamaktadır. (A.e., s.174.)

⁹³ A.e., s. 176. Genel itibarıyla "devşirme sistemi" -kapıkulları- sayesinde Osmanlı padişahları, yerel feodal beylerin ve Osmanlı-Türk aristokrat ailelerin baskısı olmaksızın yönetim erkini kullanabilmişlerdir. (Kutlu, a.g.e., s.6.)

⁹⁴ Ortaylı, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, s. 180.

⁹⁵ A.y. Söz konusu okul on dokuzuncu yüz yılda, Klasik Dönem'deki anlamını ve önemini kaybetmiş, bu kurumun yerini Mülkiye, Harbiye ve Hukuk mektepleri almıştır. Yirminci yüz yıl başında da Enderun mektebi -kalıntıları itibarıyla- fiilen lağvedilmiştir. (A.e., s.176.) Enderun Mektebi'nin teşkilatı, bu teşkilat içindeki odalarda (sınıflarda) okutulan dersler için bkz: Kazıcı, a.g.e., s.150-159.

(tedrisat kanunu) çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir⁹⁶; Kazıcı söz konusu kanun hakkında bilgi veren ilk eserin, IV. Murat Dönemi tarih yazarlarından Gelibolulu Mustafa Ali'nin (ölm: 1008 - 1600-) "Künhü'l-Ahbar" isimli eseri olduğunu, *Künhü'l-Ahbar*'da bu kanunun içeriğinin sadece Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde uygulamaya konulmadığının, bazı düzenlemelerin Yıldırım Beyazıt Dönemi'nden itibaren uygulandığının ifade edildiğini, bildirmektedir⁹⁷. Özellikle Fatih Sultan Mehmet Dönemi'ndeki -ciddi bir uğraşın sonucu olan- medreselerin öğretim (müfredat) programı ve bu programı temel alan, genel eğitim ve öğretim veren medreselerin diğer öğretim programları dikkate alındığında, söz konusu programlarda nakli ilimlerin yanında akli ve felsefi ilimlere de yer verildiği görülmektedir. Gerçi bu düzenleme zaman zaman ikinci gruptakiler aleyhine bozulmuştur. Şöyle ki Katip Çelebi* (1609-1658), İstanbul'un fethinden Osmanlı Devleti'nin ortalarına kadar *felsefe ve hikmet pazarının* Anadolu'da ilgi gördüğünü, bu dönemlerde kişinin değerinin, akli ve nakli ilimlere ait bilgisinin derecesiyle ölçüldüğünü, Osmanlı Devleti Dönemi'nde de hikmet ve şeriatı aynı anda bilen -Molla Şemseddin

⁹⁶ Kazıcı, a.g.e., s.163; Özyılmaz, a.g. e., s.204.

⁹⁷ Kazıcı, a.g.e., s.163. Konuya ilişkin olarak Özyılmaz da Osmanlı medreselerinin programlarının ilk defa ve ciddi anlamda Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde hazırlandığını, Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübî'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm isimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları isimli eserinde incelediği programların, -bazı eksikliklerine rağmen, bir programda olması gereken tüm unsurlarıyla- önceki programın (II.Mehmet Dönemi programının), 18. yüz yıla taşınmış şekli olduğunu belirterek, bu durumun sonraki dönemlerde (17 ve 18. yüz yıllardan itibaren) yaşanan medrese öğretim sistemindeki bozulmayla ilgisini de şu cümlelerle kurmuştur: "XV. yüzyılda hazırlanmış olan bir program, XVIII. yüzyılda da, öğretim programıyla, faaliyet ve rehberlik programlarıyla aynı durumda olmamalıydı. Ülkede ve dünyada gelişen bilim, teknoloji ve olaylar gözönüne alınarak programın bütün unsurları, bir süreç halinde yeniden gözden geçirilmeli, her çağdaki yenilikler bütün unsurlarıyla programa yedirilmeli, çıkarılması gereken unsurlar da program dışına itilmeliydi. Çünkü her eğitim programının uygulandığı insan ve insan toplumu dinamiklerdir ... değişim insanın en önemli özelliğidir ... esasen bir eğitim programı değişimin önünde gitmeli ve onun yönünü hep müspete doğru çevirmelidir. Bunun için eğitim programının da dinamik olması şarttır. Aksi halde, eğitim programı statik (durağan), toplum dinamik olur ki, bu eğitim programının topluma bir şey vermesi şöyle dursun, toplumun ya enerjisinin boşa harcanmasına veya yanlış zeminlerde enerji tüketmesine vesile olur." (Özyılmaz, a.g.e., s.204-205.)

* Katip Çelebi'nin yaşamı, eserleri ve eserlerinden alıntılar için bkz: Türk Klâsikleri Yunus Emre'den Âşık Veysel'e, C.II, s.123-155; A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, 6.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000, s.137-153.

el-Fenarî, Kadızade er-Rumî, Hocazade, Ali Kuşçu, Müeyyedzade, Mirim Çelebi, İbn-i Kemal, Kınalızade Ali Efendi gibi- birçok alimin yetiştiğini söylemektedir. Daha sonra ise "ilimlerin rüzgarı kesilmiş, hatta ilimlerin izi bütünüyle silinmiş, sadece biraz isim ve resmi kalmıştır"⁹⁸.

⁹⁸ Kazıcı, a.g.e., s.165-166. Katip Çelebi söz konusu tespitini Mizân'ül-Hakk isimli risalesinde dile getirmektedir ki söz konusu eser, müspet ilimler ve felsefenin bir savunması olmasının yanında, yazarının bu ilimler ve bu ilimlerle dinin uzlaştırılmasına ilişkin düşüncelerini de ortaya koymaktadır. (Adivar, a.g.e., s.140.) Müspet ilimlerin ve felsefenin öğrenim zorunluluğunu ısrarla savunduğu bu eserinde Katip Çelebi "İslâm âlimlerinden ve muhakkiklerinden İmâm Gazzâli ve İmâm Fahrüddin Râzî ve yine büyük âlim Abdülkadir İci ve onların izinden gidenler Kadı Beyzâvî ve ulu âlim Şirâzî ve Kutbuddin Râzî ve yine büyük âlim Sa'düddin Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcanî ve onların yolundan gidenlerden allâme Celâleddin Devvânî ve talebeleri gerçeği bulma ve inceleme konağına ulaşip tek bir mevzûda kalmadılar. Lâkin nice boş kafalı kimseler islâmîliğin başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivâyetleri görüp cansız taş gibi -akıllarını kullanmadan- salt taklit ile donup kaldılar. Aslını sorup düşünmeden redd ve inkâr eylediler. *Felsefe ilimleri diye kötûleyip yeri göğü bilmez câhil iken âlim geçindiler ... yere ve göklere bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar.* Ulu Osmanlı devletinin ilk çağlarında Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ve şeriat ilimlerini uzlaştıran hakiki araştırmacıları ün almışlardı. Ebülfeth (Fatih) Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görölüp okutulsun diye vakfiyesine yazmış ve Haşiye-i tecrid ve şerh-i mevakif derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler *bu dersler felsefiyattır diye kaldırıp* Hidâye ve Ekmel derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı ne hidâye kaldı, ne ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurunmaya yüz tuttu" demektedir. (Türk Klâsikleri Yunus Emre'den Âşık Veysel'e, C.II, s.148-149. Vurgu bana ait.) Eserinin adının kısaltması, günümüzde sık sık adı geçen *Büyük Ortadoğu Projesi*'nin kısaltmasıyla (BOP) aynı olan Armağan'ın -ki fikrini dile getirme tarzı itibarıyla, eserinin bilimsel bir makalede atıf yapılabilme imkanını ne kadar taşıdığı çekincesiyle- "akli ilimler medreselerden çıkarıldı mı?" şeklinde sorduğu soruyu cevaplarken kullandığı başlangıç cümlelerini belirtmek de ilginç olacaktır: "Katip Çelebi'yi yanlış okuma kılavuzu bir çip halinde yerleştirilmiş beyinlerimize. Güya üstat medreselerden akli ilimlerin, felsefenin çıkarıldığını söylemiş ve 'Osmanlı işte bu yüzden battı' demiş! Yahu el-insaf! Bir kere adam böyle bir şey söylemiyor. İkincisi söyledi diyelim, biz tarihte her söylenene inanacak kadar çocuk mu görüyoruz kendimizi? Hiç mi gözümüzü açmayacağız? Ne zamana kadar kulağımıza fısıldananları bir muska gibi bağrımıza basacak ve içini okuma zahmetine katlanmayacağız?" diyen Armağan, biraz evvel de belirtilen Katip Çelebi'nin "Ebülfeth (Fatih) Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görölüp okutulsun diye vakfiyesine yazmış ve Haşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevakif derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler *bu dersler felsefiyattır diye kaldırıp* Hidâye ve Ekmel derslerini okutmayı akla uygun gördüler" şeklindeki ifadesine atıfla, Katip Çelebi'nin bu konuda yanlış olduğunu söylemektedir. Demek ki söz konusu olan başkalarının Katip Çelebi'yi yanlış okuması değil, Armağan'ın Katip Çelebi'nin be-

Osmanlı medreselerinin eğitim ve öğretim programlarını konu edindiği eserinde Özyılmaz, İbrahim Hakkı Erzurumî'nin (ölm: 1194/1780) *Tertib-i Ulûm* adlı eserinde yoğunlaşmakla beraber, İshak b.Hasan Tokadî'nin (ölm: 1100/1688) *Manzume-i Tertib-i Ulûm*, Şaçaklızade Muhammed b.Ebi Bekr el-Mar'ası'nın (ölm: 1145/1732-33) *Tertibu'l Ulûm*, Ali b.Abdullah el Uşşakî'nin (Nebi Efendizade, ölm: 1200/1785-86) *Kaside Fî'l Kütübül Meşhure Fî'l Ulûm* adlı eserlerinden ve *Kevakib-i Seb'a** adlı risaleden yararlanmıştı⁹⁹. Yazarın medrese eğitim (öğretim) programları niteliğinde bulduklarını ve birer tekliften ziyade *haber* olduklarını ifade ettiği söz konusu kaynaklar dikkate alındığında, daha evvel de belirtildiği üzere, Osmanlı medreselerinin programlarında sadece Arapça ve nakli ilimlerin (bilgilerin) öğretimine değil, akli ilimlerin de öğretimine yer verildiği görülmektedir¹⁰⁰. Şöyle ki Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın, miladi 1752 senesinde kaleme aldığı *Tertib-i Ulûm*¹⁰¹ isimli eserine bakıldığında Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, Kuran Kıraat, Hatt, Lügat, Aka'id (Akait), Ahlak, Sarf, Nahiv, Mantık, Adab (Adap), Me'ani (Belagat), Hikmet (Felsefe), Kelam, Fıkıh, Hendese (Geometri), Hisab (Matematik), Hey'et (Astronomi), İlm-i Zic*, Teşrih (Tıp -Anatomi-), Feraiz (Miras Hukuku), Fıkıh Usulü, Hadis Usulü, Hadis ve Tefsirdir¹⁰².

Osmanlı Klasik Dönem öğretiminin, tahlile, derinlemesine incelemeye -araştırmaya-, tenkide -eleştiriye- imkan verip ver-

lirlemesini doğru bulmamasıdır. Zira "Katip Çelebi bu iki kitabın [Haşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevakıf] medreselerden ... kaldırıldığını ve yerine iki fıkıh kitabının [Hidâye ve Ekmel] okutulduğunu söylerken de yanılıyor olmalı" demektedir. (Mustafa Armağan, Büyük Osmanlı Projesi, 1.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s.252-255.) Ayrıca yazarın konuyu -soru, cevap ve değerlendirme- üç sayfada *çözümlediği* de belirtilmelidir.

* Bu eser, Fransa'nın İstanbul büyükelçisinin Osmanlı Devleti'nden medrese sistemi hakkında bilgi istemesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Reisülküttab Mustafa Efendi'nin görevlendirdiği kişiler *Kevakib-i Seb'a* isimli risaleyi hazırlamışlar ve risale Fransız büyükelçisine verilmiştir. Eseri kaleme alan komisyonda kimlerin bulunduğu bilinmemektedir. (Özyılmaz, a.g.e., s.37.)

⁹⁹ Özyılmaz, a.g.e., s.XII- XIII, 21-46.

¹⁰⁰ Kazıcı, a.g.e., s.165.

¹⁰¹ Özyılmaz, a.g.e., s.49.

* İlm-i Zic, Hey'et (Astronomi) ilminin bir alt disiplini olarak, yıldızların, gezegenlerin hareketlerini gösteren cetveller hazırlama bilgisini vermektedir. (A.e., s. 161.) Zic (zic) kelimesi "yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvel" anlamındadır. (Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, haz. Aydın Sami Güneşçâl, 14.bs., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1997, s.1186.)

¹⁰² Özyılmaz, a.g.e., s.57-58.

mediğinin, söz konusu sistemde tartışma geleneğinin olup olmadığının kavranabilmesi için, medreselerin eğitim ve öğretim programında var olan derslerden bir kısmının üzerinde durmak gerekir ki bu noktada Kazıcı, Osmanlı medreselerinde eğitim ve öğretimin ezber ve tekrara dayandığının sık sık söylendiğini, ancak bu görüşün tam olarak doğruyu yansıtmadığını, tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneğinin İslam eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir rolü olduğunu, belirtmektedir¹⁰³. İbrahim Hakkı'nın eserinde sayılan derslerin arasında bulunan Adab (âdâbu'l bahs ve'l münazara) dersi, ilim erbabının, herhangi bir konuyu tartışırken, duygusal saikle hareket etmemesi, üstün gelmek öğrenmek ve karşısındakini utandırmaktan ziyade *doğrunun* ortaya çıkarılması için çaba sarf etmenin öğretilmesi amacıyla okutulan bir dersti¹⁰⁴. Zira bu ders sayesinde medrese öğrencileri, münazara sırasında duygularına esir olmadan, öğretilen kaideler doğrultusunda hareket edebilme yeteneğini kazanacaklardı¹⁰⁵.

Ayrıca medreselerde, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi temel İslami ilimlerden evvel, Mantık dersinin okutulması, öğrenciyi söz konusu İslami ilimleri kavrayabilme aşamasına getirme amacını taşıyordu. İbrahim Hakkı, Tertib-i Ulûm'da Mantık öğrenimine ilişkin "İlm-i Hikem'den bil Mantık akdem[ilk önce]; İsağoci bul hıfzet mukaddem[öncelikle];"¹⁰⁶ demektedir ki öğrenci, -günümüz- Felsefe grubu derslerden önce Mantık ilmini okuyacaktır; yazarın bu bağlamda gösterdiği yol ise *İsağociyi*"

¹⁰³ Kazıcı, a.g.e., s. 167.

¹⁰⁴ A.y., Özyılmaz, a.g.e., s.135. Hicri üçüncü yüz yılda, İslam dünyasına Aristoteles mantığı ile giren diyalektik -iki kişi arasında karşılıklı konuşma; istidlal (akıl yürütme) sanatı- İslam literatüründe "cedel ilmi" olarak ifade edilmiştir. *Cedel* "delile delille karşılık vermek, bir görüşü aşırı ölçüde kavga edercesine savunmak" anlamına gelir. Bu itibarla *cedel*, içinde insanlar arası ilişkileri düşmanlığa ve taassuba götürme tehlikesini barındırır nitelikte görülmüş, *cedel* yerine *adabu'l bahs ve'l münazara* veya *ilmü'l münazara* adı kullanılmıştır. Zira *münazara*, gerçeği ortaya koymak için yapılan bir grup çalışmasıdır. (Özyılmaz, a.g.e., s.130-132.)

¹⁰⁵ Özyılmaz, a.g.e., s.134.

¹⁰⁶ A.e., s. 125.

** *İsağoci*, Esirüddin Mufaddal b.Ömer el-Ebheri'nin (ölm: 700/1300) mantığa dair yazdığı kitaptır. Kitabın orijinali Yunan filozoflarından Ferforyus (Porfiryus)'undur. Özyılmaz el-Ebheri'nin Ferforyus'un eserini geliştirdiğini belirtmektedir. (A.e., s.125, dn:4.) İslam literatüründe Porfiryus tarafından Aristoteles'in Kategoriler kitabına giriş olarak yazılan ve daha sonra gelenek haline gelen İsağoci [İsağoci] yazımı bulunmaktadır. *İsağoci* Yunanca'da "giriş" manasına gelmektedir ve Arapça'ya da "medhal" kelimesiyle çevrilmiştir. "Porfiryus, Aristoteles'in başta *Cedel* (Topika) ve Metafizik olmak üzere çeşitli eserlerinde yaptığı açıklamalarından hareketle cins, tür, fasıl, hâssa ve genel arazdan ibaret beş tûmeli incelemiş ve böylece

ezberlercesine öğrenmektir. Yazar, bu eserden başka Mantık öğrenimi için on eser daha bildirmektedir. Gaye öğrencide tutarlı bir Mantık silsilesi oluşturmaktır¹⁰⁷.

Osmanlı medreselerinin müfredat programlarında, -günümüz anlamında Felsefe ile ifade edilen- Hikmet dersinin yanında, Mantık, Geometri (Hendese), Matematik (Hisab), Astronomi (Hey'et), gibi derslerin de var olması, Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminin dar manada "dini" bir eğitim ve öğretim olmadığını göstermektedir¹⁰⁸.

beş tûmelin müstakil olarak incelendiği bir metin oluşturmuştur. Porfiryus'tan sonra beş tûmelin müstakil bir kitapta incelenmesi gelenek haline gelmiş ve Porfiryus'un metni üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır." (İbn Sinâ, Kitâbu's-Şifâ Mantığa Giriş Medhal, çev. Ömer Türker, İstanbul, Lîtera Yayıncılık, 2006, s.XIII.) İbn Sinâ'nın Kitâbu's-Şifâ'ya yazdığı giriş de İsağojî geleneğinin içindedir; ve söz konusu eserde, Porfiryus eleştirisine de sıklıkla rastlandığı bildirilmektedir. (A.e., s.XIII-XIV.)

¹⁰⁷ Özyılmaz, a.g.e., s.125-127.

¹⁰⁸ A.e., s.127, 201. Söz konusu derslerin içeriği de önemlidir ki bu bağlamda -en azından- Mimar Sinan'ın eserlerine bakıldığında, öğretim sisteminde Matematik ve Geometri gibi disiplinlerin mevcut olmadığı ve mevcut olsa dahi nazari bilginin uygulamaya geçirilemediği bir toplumla karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Konuya ilişkin olarak, Lewis'in -Osmanlı medeniyetinin başkentini anlatırken yaptığı- şu tespitlerini de aktarmak yerinde olacaktır: "Türkler, bazı Batılı yazarların tanımladığı gibi basit barbarlar değildi. Aksine kendilerinin de önemsiz sayılamayacak ölçüde katkıda buldukları eski ve yüksek bir medeniyetin, yani klâsik İslâm'ın mirasçıları ve temsilcileriydiler. Selçuklu ve Osmanlı mimarisi de çok önceden [İstanbul'un fethi öncesinden bahsediyor] yerleşmiş ve temayüz etmiş bir geleneğe sahipti ... belki de şehirdeki [İstanbul'daki] en güzel Osmanlı eseri en yüksek zirvenin tepesini taçlandıran Süleymaniye'dir. Cami, kendisine bağlı medrese ve vakıfları ve avlusundaki Sultan Süleyman'ın türbesiyle birlikte 1550-56 yılları arasında inşa edilmiştir. Osmanlı mimarlarının en büyüğü olduğu konusunda herkesin hem fikir olduğu Sinan'ın (takriben 1489-1588) en güzel şaheserlerinden biridir. Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan Sinan, Orta Anadolu'nun Kayseri şehrinde doğmuştur. 1512 yılında *devşirme* yoluyla Osmanlı hizmetine alınmıştır. İstanbul'daki saray okulunda yetişen Sinan, Yeniçeri ordusuna alınmış ... kısa zamanda rütbesi yükselmiş, önce piyade subayı, sonra teknik subay olmuş, köprü yapımında ve diğer askeri mühendislik konularında kendisini göstermiştir." Mimar Sinan'ın eserleri arasında, camiler, medreseler, saraylar, hastaneler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, köprüler ve su kemerleri bulunmaktadır. (Lewis, a.g.e., s.100-102.) Söz konusu tespitlerde "Türkler" ve "barbar" kelimelerini - Türkler'in *barbar* olmadıklarını söylemek amacıyla olsa da- yan yana getirmiş olması, Lewis'in de Oryantalist literatürün etkisi altında bulunduğunu göstermektedir.

Mimar Sinan'ın dünya mimarlık tarihine katkısı için bkz: Doğan Kuban, Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, 2.bs, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Temel fonksiyonlarından biri de hukuk öğretimi verip¹⁰⁹ hukukçu yetiştirmek olan medreselerde Osmanlı Devleti'nin hukukçuları -takriben- İbrahim Hakkı'nın belirttiği derslere ilişkin eserleri okuyup, bazı aşamalarda belirli sınavlardan geçerek yetiştiriyor, ulaştıkları medresenin derecesine göre, yargı, eğitim ve din işleriyle görevlendiriliyorlar, ilmiye sınıfının en üst derecesine (şeyhülislamlığa) kadar yükselebiliyorlardı. Bu bağlamda Ortaylı, medresenin hukuk (Fıkıh) öğretimiyle, -kıyas ve yorum teknikleriyle-, büyük İslam hukukçularının da bir tür Roma hukukçuları olduklarını ifade etmekte¹¹⁰, yine konuya ilişkin olarak "hukukçuluk itibarıyla Romanist hukuk sistemi ne Hıristiyanlıktır ne Müslümandır. Elbette ki Hıristiyanlar'ı ve Müslümanlar'ı etkilemiştir. Bizim Müslüman fakihleri, Roma Hukuku'nun kıyas teknikleriyle iş görürler. Onlar da bir Roma hukukçusudur. Hıristiyanlar da Roma hukukçusudur ... Roma hukukunun Hıristiyanlaşmak gibi bir vasfı yoktur; bu mümkün değildir. Aksi ifade 'Zeytinyağının içine suyu katıyorum, su zeytinyağı oluyor,' lafı kadar abestir"¹¹¹ demektedir. Yazarın cümleleri, Roma hukukçusunun kullandığı metot ve yöntemlerin yanında, Roma hukukunun içerik bakımından, İslam hukukunu etkileyip etkilemediğine ilişkin tartışmaları akla getirmektedir. Bu konuda görüş bildiren yazarlardan biri *Hamidullah*'tır. "Hukuk sistemlerinin de diğer beşer kanun ve müesseseleri gibi kendisinden evvel gelenlerin tesirinde kaldıkları ve muasırlarının da tesirleri altında kalmış olmaları tabii bir hadisedir. Eğer İslâm hukuku da Roma hukukunun yahut kendisinden evvel gelmiş olan başka bir hukuk sisteminin şu veya bu şekilde herhangi bir derecede tesiri altında kalmış ise bunda şaşılacak bir şey yoktur"¹¹² cümleleriyle konuya giriş yapan yazara göre, Roma hukukunun İslam hukukuna yardım oranı, İslam hukukunun gelişimini yabancı kaynaklara borçlu olduğu alanın yüzde birini bile oluşturmaz¹¹³. *Fıkıh Muamması ve Kaynakların Esrarı* adlı yazısında *Bousquet* de aşağı yukarı aynı fikri şu cümlelerle ifade etmektedir: " (İslâm hukukçuları) yapılarını hususî bir meharetle yaptılar ve ona karakteristik bir veche verdiler, bu bakımdan Roma Hukukuna bir şey borçlu değildirler, Fıkıhın deha'sı ona

109 Berkes, a.g.e., s. 457.

110 Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, s.98.

111 A.e., s.97.

112 Muhammed Hamidullah, "İslâm Hukuku Üzerine Roma Hukukunun Tesiri," *İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.7.

113 A.e., s.22.

bir şey borçlu değildir"¹¹⁴. Aynı yazarın fıkıhın *Talmud*'un etkisi altında kalıp kalmadığı ile ilgili vardığı netice de "bir buçuk asırdan biraz fazla bir zaman içinde müslümanlar münhasıran Kur'andan ve İslâm'dan evvelki müesseselerden muazzam bir doktrin mecmuası meydana getirdiler. Buna ruh bakımından tek başına *Talmud* tesir etmiş olabilir, lâkin fukahânın çalışmaları kendilerine has bir karakteri haizdir ve her şey nazarı itibara alınca bana mesailerinin neticesi, yahudi hahamlarına çok üstün görünüyor. Velhasıl fıkıh İslâmın hemen hemen müstakil bir buluşu gibi görünüyor"¹¹⁵ şeklindedir. Konuya dair *Nallino* ise İslam hukukunun Roma hukukundan çıktığını ilk iddia eden kişinin, İskenderiye'de 1865'te yazdığı kitabıyla *Dominica Gatteschi* olduğunu, bu kişinin Arapça ve Türkçe bilmemesine rağmen, fikir yürüterek Roma hukukunun Hz. Muhammed'e atfen uydurma hadisler vasıtasıyla, İslamiyet'e girişinin kolaylaştığını farz ettiğini, ifade etmektedir. *Nallino*'ya göre İslam hukukunun Roma hukukundan çıktığı iddiası, şarkiyatla (oryantalizmle) ilgisi olmayan hukukçular ya da İslam'la ilgili konularda çok az bir bilgiyle donanmış kişiler tarafından desteklenmiştir. Yazarın ifade ettiği üzere, muhalif görüşteki bazı Müslüman yazarlara göre de Avrupalılar'ın Roma hukuku diye adlandırdıkları hukuk, İslam hukuku kaynaklıdır. Neticede *Nallino* konuya ilişkin fikrini şu şekilde ortaya koymuştur: "Roma hukukunun -bir kısım idari tertipler hariç- İslâm hukukunun teşekkülünde kayda değer bir tesiri olmaması hayret edilecek bir şey değildir"¹¹⁶.

¹¹⁴ G. H. Bousquet, "Fıkıh Muamması ve Kaynakların Esrarı, " İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.38.

¹¹⁵ A.e., s.52.

¹¹⁶ C. A. *Nallino*, "Roma Hukukunun İslâm Hukukuna Tesiri Oldu mu?" İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.53-67. Berki de İslam hukuku ve Roma hukukunun hükümlerini, bu iki hukukun dayandıkları esas ve kaynakları bilenlerin, İslam hukukunun, Roma hukukundan ilham aldığını iddia edemeyeceklerini, *Andreas Schwarz*'a da atıf yaparak söylemektedir. (Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, C.I, Ankara, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955, s.4-5.) Konuya ilişkin bir başka tespit de şu şekildedir: "İslam hukuku-Roma hukuku tartışması eskidir. Bazılarına göre, İslam hukuku Doğu Roma hukukunun Arap egemenliğinin siyasi koşullarına uydurulmuş şekliyle başka bir şey değildir. Diğer bazılarına göre ise Kur'an ve sünnete dayanan İslam hukuku ile Roma hukuku arasında bir alaka bulunmamaktadır. Ama bu iki uç noktada bulunanlar bir tarafa, genelde, eski hukukumuzun muamelat (borçlar ve yargılama hukuku) kısmının Roma hukuku ile benzerlikler gösterdiği konusunda fikir birliği vardır." (İlhan, a.g.e., s.xxiii-xxiv.) Ayrıca karşılaştırmalı bir çalışma için

Bir anlamda klasik -İslam- medrese eğitim ve öğretiminden geçen, -Roma hukukçusu olarak da vasıflandırılınsın ya da vasıflandırılmasın- Osmanlı hukukçularının verdikleri fetvalar ve yargı kararları da gördükleri öğrenimi yansıtmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nin takriben 16. yüz yıl sonlarına kadar - hiç olmazsa bu yüz yılın ilk yarısında kadar- çağının en gelişmiş hukuk sistemine sahip olduğunu söylemek abesle iştigal olmaz¹¹⁷. Söz konusu dönemin ünlü şeyhülislamlarından, Ali Cemali Efendi (Zenbilli), Kemal Paşazade (İbn-i Kemal), Ebussuud Efendi, verdikleri fetvalarla halen kendilerinden söz ettiren hukukçulardır¹¹⁸.

bkz: Yusuf Ziya Kavakcı, Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku (Macmu'âl-Fıkh Sistematiğile), Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.

117 İşleyişini anlattığı Osmanlı hukuk sistemine ilişkin Aydın şu tespiti yapmaktadır: "Osmanlı Devleti'nde en azından 3 asır, 3.5 asır iyi işleyen bir hukuk sisteminin varlığından söz edilebilir. Ashında başka türlüşünü düşünmek de mümkün değil. Çünkü bir devlet askeri başarılarla kurulabilir, genişleyebilir. Ama genişleyen bir devlet, ancak başka faktörlerin, kurumların devrede olmasıyla uzun süre yaşayabilir. Yani Osmanlı Devleti 6 asır yaşamışsa, idare ettiği insanlara, kabul edilebilir bir hukuk sistemi ve adalet anlayışı sunmuş olduğu için yaşayabilmiştir. Başka türlüşü mümkün olmaz." (M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukuku, " Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat, haz. Coşkun Çakır, 1.bs, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005, s.190.) Burada karşılaştırma yapmak amacıyla, çok bilindiği üzere Batı Avrupa'da Katolik Kilisesi'ne bağlı engizisyon mahkemelerinin sorgulama, yargılama ve ceza infaz şekilleri, bir yana bırakılabilir. Fakat söz konusu Batı Avrupa toplumlarında, aynı zaman diliminde görülen hayvanlara karşı yürütülen ceza yargılamalarına değinmek ilginç olacaktır. "Hayvanlara açılan davalar 13. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır; bir yandan kilise mahkemelerince haşerelere karşı açılan davalar sürerken, diğer yandan sivil mahkemelerde, zararlı hayvanlara ve gücünden yararlanılan evcil hayvanlara karşı açılan davalar artmaktadır. Kilise mahkemelerinde görülen davaların ayırt edici özelliği, evcil hayvanların tersine, insanlara karşı kitlesel olarak eyleme kalkışan hayvanları (fare, çekirge, tırtıl, köstebek) iyileştirme kazanma amacına yönelik açılan davalardır. Sivil mahkemeler daha çok bireysel suç işleyen (domuz, köpek, öküz) hayvanları yargılamakla görevlendirilmiştir. Bütünyle hukuki prosedüre uygun olarak görülen hayvan davalarının Almanya'da, İsveç'de, Fransa'da ve Flamanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde 19. yüzyıla kadar sürdüğü görülmektedir. Açılan davalarda eğitilmiş hukukçular görev almış ... "sanık(lar)" için savunma hakkının kutsallığı göz önünde bulundurularak avukat tayin edilmiştir... domuzlar, çocuklara verdikleri zararlar ... nede niyle en çok hâkim karşısına çıkan hayvan olma özeliğine sahiptirler. Verilen cezalar genellikle ölüm olup, asılma, diri diri gömülme veya yakılma yöntemlerinden biriyle infaz edilir, yargılama şayet firarda değil ise, sanık huzurunda yapılır; suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilen hayvanlara infaz öncesinde elbise giydirilir[di]" (Haydar Akın, Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı, 1.bs., Ankara, Dost Kitabevi, 2001, s.193, 194.)

118 Üçok, Mumcu, Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, s.194. Özellikle Kemal Paşazade ve Ebussuud Efendi'nin fetvaları, Osmanlı hukukunun işleyişinde

Osmanlı Devleti'nde resmi bir unvan haline gelen şeyhülislamlik makamına gelenler, ulema¹¹⁹ sınıfının da başı durumundaydılar ki hemen her kentte bulunan ve fetva* veren müftülerden İstanbul'da bulunanı, zamanla, bu makama gelen kişilerin liyakatlerinin de neticesinde -Fatih Kanunnamesi'nde- ulemanın başı sayılmış, daha sonra bu göreve gelen üç büyük hukukçunun (Ali Cemali Efendi, Kemal Paşazade, Ebussuud Efendi) sayesinde söz konusu makamın değeri ve önemi artmış, Ali Cemali Efendi 1502 yılında müftü olduktan sonra şeyhülislam unvanıyla anılmıştır¹²⁰. Söz konusu makamın devlet kurumları içindeki önemi teşrifat kurallarında da kendisini göstermektedir. Resmi törenlerde hiç kimseye ayağa kalkmayan padişah, şeyhülislam kendisini tebrike geldiğinde ayağa kalkmaktaydı; ayrıca şeyhülislam diğer devlet görevlilerinin aksine padişahın el ve eteğini değil, sadece yakasını ve omuzlarını öperdi¹²¹. Şeyhülislam'ın temel görevi ise padişah, vezirler, yönetim kademesindeki diğer devlet görevlileri, kadılar (yargıçlar) ya da karşılaştıkları sorunlara -dini- hukuki çözüm arayan halktan kişilerin sordukları sorulara, fetvalar vasıtasıyla cevap vermektir¹²². Yani şeyhülislam kadı (yargıç) değil, bir anlamda hukuk danışmanıydı ve medrese öğretimi alırdı; bu itibarla -yeniden vurgulamak gerekirse- Osmanlı Devleti'nde (medrese eğitim ve öğretiminde) hukuk mesleği mensupları Arapça ve mantıkla başlayıp, hukuk ilmi, Kuran tefsiri ve kelama (teolojiye) giden bir yelpaze içinde öğretim almaktaydılar. 15. yüz yılın sonu ve 16. yüz yılın büyük

önemli bir yere sahip olmuştur. (Vejdi Bilgin, Fakih ve Toplum Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003, s.18.) Kemalpaşaze için bkz: Sayın Dalkıran, İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı -OSAV- Yayınları, 1997.

119 "Ulemâ medresede yüksek tahsil görüp icâzetnâme alan sayılı bilim adamlarıdır ... Osmanlı İmparatorluğu'nda, müderris, müftü, kadılardan oluşan katı bir ulemâ hiyerarşisi vardır". (İnalçık, a.g.e., s.178.) Ulema hiyerarşisi için bkz: A.e., s.174.

* *Fetva*, terim olarak "İslam hukukuna dair bir meselenin hükmünü bildiren görüş demektir." (Ekrem Buğra Ekinci, İslâm Hukuku -Umumi Esaslar-, 1.bs., İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2006, s. 210. Ayrıntılı bilgi için bkz: A.e., s.201-280; Ömer Nasuhî Bilmen, "Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye" Kamusu, C.I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, s.251-259.)

120 Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.194; Esra Yakut, Şeyhülislamlik Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, 1.bs, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s.26-30.

121 Yakut, a.g.e., s.15.

122 Colin Imber, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, çev. Murteza Bedir, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s.12.

bir bölümünde, İstanbul'da Fatih Camii'nin bitişiğindeki Sahn-ı Seman (sekiz medrese), Osmanlı Devleti'ndeki -dini ve- hukuki öğretimin zirvesini oluşturuyordu; daha evvel de belirtildiği gibi Süleymaniye Camii'nin bitişiğindeki medreseler ise 1557'de külliye'nin tamamlanmasını izleyen dönemlerde medreselerin derecelendirilmesinde en itibarlı konuma ulaştılar¹²³.

Belirli derecedeki medrese hocalığı, önemli yargı makamlarına gelebilmenin de yoluydu; İstanbul, Bursa, Edirne ve diğer büyük kentlerin kadıları, küçük yerlerin kadılarının arasından değil, medreselerin, özellikle Sahn-ı Seman'ın hocaları arasından atanırdı¹²⁴. Günümüzde de birçok araştırmaya konu olan¹²⁵ Ebussuud Efendi'nin hayat öyküsüne bakıldığında, ilk eğitimini Ali Kuşçu'nun öğrencisi olan babasından (Mühiyy'üd-din Mehmed) aldığı ve -hocası Seyyid Mehmed'in Sahn-ı Seman'dan birinde müderrislik yaptığı göz önünde bulundurulduğunda- Sahn-ı Seman'dan birine devam etmiş olma olasılığı görülmektedir. Mesleki kariyerinde, Sahn-ı Seman'ı da kapsayan çeşitli medreselerdeki hocalık, yargıçlık, Rumeli kazaskerliği ve -zirvede- şeyhülislamlıkla karşılaşmaktadır¹²⁶ ki Osmanlı hukuku bağlamında örfi hukukun şer'i temellendirmesini yaparak, bir anlamda örfi hukuk şer'i hukuk uyumunu sağlar nitelikteki fetvalarının içeriğiyle de işgal ettiği makamı, devlet örgütü içinde vazgeçilmez bir konuma ulaştırmıştır. Özellikle örfi miri arazi esaslarını şer'i hukukla temellendirirken, diğer yandan şer'i hukuk alanında, padişaha sunduğu fetva uygulamasıyla, şer'i hukuka *kanun* vasfı vermenin yolunu da açmış, böylece *İslam hukukçularının* belli bir yorumu, padişahın emriyle zorunlu olarak uygulanan bir kanun maddesi haline gelmiştir. Zira bazı durumlarda doğrudan padişaha sunduğu fetvaları, padişahın "mucibince amel oluna" şeklindeki iradesi ile tüm kadıları bağlayıcı hukuk kurallarına dönüşmüştür¹²⁷. Bu bağlamda Osmanlı'nın

¹²³ A.e, s.12-13.

¹²⁴ A.e, s.13.

¹²⁵ Söz konusu araştırmalardan bir kısmı şunlardır: Imber, a.g.e.; Abdullah Demir, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 2006; Pehlül Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, C. III, No:5 (2005), s.441-475.

¹²⁶ Imber, a.g.e., s.15-20. Ebussuud Efendi'nin öğrenimi ve mesleki kariyeri için ayrıca bkz: Demir, a.g.e., s.27-38.

¹²⁷ M. Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, C. III, No:5 (2005), s.16-17.

bu ünlü hukukçusunun, -kendi yaşadığı zaman dilimi itibarıyla- İslam hukukunda içtihat kapısının kapalı olduğunun¹²⁸ düşünül­düğü dönemde yaşadığı da belirtilmelidir.

Medrese öğretiminden geçen hukukçuların niteliklerini (devletin içinde bulunduğu -Klasik- Dönem bakımından hukuk algılamasının geldiği aşamayı), liyakatleriyle ünlenmiş şeyhülislamların fetvaları gösterdiği gibi, şer'ie sicilleri de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, 16. yüz yılın ikinci yarısında, hastaya cerrahi müdahalede bulunulabilmesi için hastanın ya da velisinin muvafakatinin mahkemece tescil edildiğine dair şer'ie sicil kayıtları, devletin hukuk alanında geldiği aşamayı yansıtmaları bakımından, örnek gösterilebilir. Gaziantep şer'ie sicillerine göre, idrar yolundaki taşın ameliyatla çıkarılabilmesi için, hastanın velisinin talebi ile kadı cerrahi müdahaleye izin vermiştir ki bu durum şu şekilde şer'ie siciline kaydedilmiştir: "Vech-i tahrir-i sicil budur ki: Mahalle-i Şehreküstü'den Mahli b.Kimyas Meclis-i Şer'a gelip bilesince Budak b.Nazar nam hekim hazır olup mezkur Mahli şöyle takrir eyledi: Oğlum olan İbrahim'in kasiğında taş vardır. Mezkur hekim çıkarır imiş. Dört altın şart ve kavil edip bir altın verdik. O hakkullah için feragat etti. Zikrolunan oğlanın kasiğın yarıp taşı çıkarır, Allah Teala'nın hükmü erişirse hekim ile dava etmeyiz deyicek mezkur Budak hekim kabul edip talep ile sebt-i sicil olundu. Fi 17 Rebiu's-sani

Ebussuud Efendi'nin bu şekilde padişaha sunduğu fetvalar daha sonra Maruzat adı altında toplanmıştır. (A.e., s.16.)

¹²⁸ İslam hukuk tarihinde ve günümüzde, İslam hukukunda içtihat kapısının kapalı olup olmadığına ilişkin tartışmalar, İslam hukukuna ait kuralların bir dogma haline gelip gelmemesi, söz konusu kuralların toplumsal dinamiklere uyum sağlayarak, bir hukuk kuralının taşınması gereken niteliklere sahip olup olmaması, insan aklının İslam hukuk kurallarının tespiti ve sistemleştirilmesinde ne kadar rol oynayabileceği, nakil ve aklın (insan aklının) hukuk kuralının tespitindeki ilişkisi gibi temel noktalardan da kaynaklanmaktadır. Bugün -hiç olmazsa teorik yönden- İslam hukukunda içtihat kapısının hiçbir dönemde kapanmadığına dair görüşler mevcuttur. Osmanlı hukukçuları İbn-i Kemal ve Ebussuud Efendilerin de verdikleri fetvaların içeriği değerlendirilerek, müçtehitlerin derecelendirilmesinde (mutlak müçtehit olmamakla beraber) -İbn-i Kemal'in bu konudaki tabakalandırması ya da konuya ilişkin diğer sınıflandırmalar dikkate alınarak- alt derecedeki diğer tabakalara dahil olup olmadıkları, bu itibarla da müçtehit niteliğini taşıyıp taşımadıkları tartışılabilir.

İslam hukukundaki içtihat kapısına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz: Cihan Osmanağaoğlu, "İslam Hukukunda İctihat Kapısı," Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı'ndan Ayrı Bası, İstanbul, 1999, s.1241-1265. Ayrıca İbn-i Kemal'in, müçtehitlerin derecelendirilmesine yönelik sınıflandırması için bkz: Sava Paşa, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, çev. Baha Arıkan, C.II, Ankara, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956, s.29-32; İkinci, a.g.e., s. 174-175.

sene 946/1539, şuhudul-hal: Çakır Ali b.Osman Musa Can Çavuş Vahid-Müzekker Hacı Kasım b.Mustafa."¹²⁹ Benzer bir misalle Sivas şer'îye sicillerinde de karşılaşılmaktadır: "Bezzaz Evgan Mağdes Kalvek Meclis-i Şer'ide cerrah Birsam oğlu Gabriel muvacehesinde şöyle takrir-i kelim eder ki: İşbu benim göğsümde bulunan urcuğu mesfur cerrah Gabriel'in şifa ve deva eylemesi için kibel-i Şer'iden izin verilmek matlubumdur. Şayet ecelim erişüp helak olacak olursam mesfur cerrahtan davam ve nizam yoktur deyü takrir-i tescil şüd.1207/ 1792."¹³⁰ Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere, göğsünde ur bulunan hastanın cerrahi müdahaleye muvafakati mahkeme tarafından tescil edilmiştir ki konuya ilişkin örnekler çoğaltılabilir¹³¹.

Medrese eğitim ve öğretimi almış Osmanlı Klasik Dönem hukukçusunun ve söz konusu dönem Osmanlı hukukunun¹³², hukuk algısı bakımından ulaştığı aşamayı ortaya koyabilecek birçok örnek verilebilir; fakat (örfi ve şer'î hukuk uygulamalarıyla) söz konusu sistemi bir bütün içinde değerlendirmek, diğer yandan da irtidat suçunun kabul edildiğini¹³³, kardeş katilleri¹³⁴ ve siyaseten katli¹³⁵ uygulamalarının devam ettiğini de unutmamak gerekir. Neticede modern devletin habercisi olarak da vasıflandırılan bu devlet, kendi çağı içinde yorumlanmalıdır.

Verdiği eğitim ve öğretimin içinde bulunduğu çağı yansıması ya da çağın gerisinde kalması itibarıyla, hukuk da dahil olmak üzere tüm alanları etkileyen Osmanlı medreselerini Özyılmaz, bir eğitim ve öğretim kurumunda olması gereken üç fonksiyonla değerlendirmiştir:

¹²⁹ Mustafa Avcı, "Biyo-Hukuk ve Özellikle Klonlamaya İlişkin İslâm Hukukundaki Görüşler," Kamu Hukuku Arşivi, sene 8, No:2, (Kasım 2005), s.146.

¹³⁰ A.y.

¹³¹ Söz konusu örnekler, aynı zamanda cerrahi alanında gelinen aşamayı da ortaya koymaktadır.

¹³² Osmanlı hukukunun yapısına ve işleyişine ilişkin olarak bkz: Aydın, "Osmanlı Hukuku," s.172-205.

¹³³ İrtidat suç ve cezası için bkz: Aydın, Türk Hukuk Tarihi, s. 208-209; Mustafa Avcı, Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar, İstanbul, Gökkuşbu, 2004, s.362-390; Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.80-81; Halil Cin, Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, Konya, Sayram Yayınları, 2003, s.231-232.

¹³⁴ Aydın, Türk Hukuk Tarihi, s.137-143; Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1963, s.183-204. Kardeş katline ilişkin ayrıca bkz: Mehmet Akman, Osmanlı Devletinde Kardeş Katli, 1.bs., İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

¹³⁵ Osmanlı Devleti'nde siyaseten katli uygulamaları için bkz: Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli.

1- Bilgi üretimi.

2- Bilgi, birikim ve kültürü tanıtmak suretiyle, öğrencilere rehberlik ederek, onların değişmekte olan Dünya ve çağın şartlarına uyum göstermesini sağlamak; toplumun ihtiyaç duyduğu memur, sanatkar, bilim adamı, bürokrat gibi yetişmiş elamanları topluma kazandırmak.

3- Mevcut bilgi birikimini toplumun çeşitli katmanlarına yaymak¹³⁶.

Yazar, Osmanlı medreselerinin bilgi üretme fonksiyonlarını yerine getiremedikleri, bu bakımdan Selçuklu Devleti medreselerinin seviyelerini tutturamadıkları fikrindedir. Ayrıca Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının büyük çoğunluğunun Selçuklu Devleti Dönemi'nde, az bir kısmının da Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yazılmış olduğunu, dolayısıyla medreselerdeki ilmi gelişmenin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde donduğunu ifade etmektedir¹³⁷. Bununla beraber, -Klasik Dönem- Osmanlı medreseleri, "devlet ve toplumun gereksinim duyduğu uzmanları yetiştirmek" ve "bilgiyi yaymak" fonksiyonlarını icra etmiştir ki bu durum da söz konusu eğitim ve öğretim kurumlarının "mevcut bilgi birikimini özümlediğini" ve "bilgiyi yayma ve tanıtmaya" çalışmalarında başarılı olduğunu göstermektedir¹³⁸.

Özyılmaz'ın medreselerdeki ilmi gelişmenin devletin henüz *ilk dönemlerinde* donduğuna ilişkin ifadesi, -kurumlardaki yozlaşmaya yaklaşıldıkça ilmi uğraşların yavaşladığı, hatta tamamen durduğu kabul edilse de- Osmanlı Devleti'nde ulemanın kendisini geliştirme çabasının olmadığı ya da ülkede ilmi gelişmeye önem verilip, teşvik edilmediği anlamına gelmez. Zira Osmanlı padişahları medrese açmak istediklerinde, Konya, Kayseri, Aksaray gibi Anadolu'nun kültür merkezlerinden veya İran, Türkistan, Mısır ve Suriye gibi başka yerlerden bilginler davet etmişlerdir. Örneğin, II. Murat Dönemi'nde İran'dan Alaeddin Tusi ve Fahreddin'in çağırılması Osmanlı medreselerinin ününü yaygınlaştırmıştır. Ayrıca Osmanlı uleması, 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır, İran ve Türkistan'a giderek öğrenimlerini buralardaki büyük bilginlerin yanında tamamlarlardı. Mehmet Fenari, Ali Fenari, Şeyh Bedreddin gibi ilmiye sınıfının bazı üyeleri Kuran

¹³⁶ Özyılmaz, a.g.e., s.4.

¹³⁷ A.e., s.4-6, 202-204.

¹³⁸ A.e., s.6.

tefsiri ve Fıkıh esaslarını okumak için Mısır ve İran'a gitmişlerdir; Matematik ve Astronomiyle ilgilenen Osmanlı uleması ise genelde Semerkand'a giderdi¹³⁹. Yine İnalcık'ın ifadesiyle, "Fatih Sultan Mehmet, büyük bir imparatorluk kurduğu halde kendi topraklarında öteki ülke[ler]dekilerle karşılaştırabilecek ulemânın olmayışına üzülmüdü"¹⁴⁰. Zira övünebileceği yerli alim olarak, sadece Molla Hüsrev ve Hocazade Mustafa vardı. Aynı padişah İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Camii'ni inşa ettirdiğinde (1463-1470), çevresine sekiz medreseyi (Sahn-ı Seman - Semaniye) kurduğunda, her birini bir bilginin himayesine vermiştir¹⁴¹.

Osmanlı medreseleri, sünni İslam'ın *en özgür fikirli* geleneklerini izlemiş, Matematik, Mantık, Astronomi gibi ilimleri dine aykırı bulan ulemanın her zaman var olmasına rağmen, Osmanlı müderrisleri genellikle Gazali'nin*, tüm ilimlerin temel unsurlarını içeren Mantıkla Matematiğe düşmanlığın yararsız olduğu görüşünü benimsemişler, bu bilgilerin akli doğru düşünmeye sevk ederek, ilahi gerçeklerin tespitine yardım ettiğini kabul etmişlerdir. Neticede daha evvel de belirtildiği gibi akli ilimler de medreselerin programlarında mevcuttur. 15. yüzyılda bu ilimlerin gelişmesine önem veren Fatih Sultan Mehmet'in himayesi altında Osmanlı uleması, İslam dünyasında Matematik ve Astronomide itibarlı bir konuma gelmiştir; Mehmet Fenari fikri -akli ilimlerde uzmanlaşırken, Kadızade¹⁴² lakabıyla tanınan Musa Paşa da Osmanlılar'ın Matematikteki dahisi unvanına layık olmuştur¹⁴³.

İbadetlerin yerine getirileceği zamanın tayini için ihtiyaç duyulması sebebiyle İslam Dünyasında, Astronomi ve Matematik gibi ilimlerin gelişiminin teşvik edildiğini belirten Kazıcı, Osmanlı Devleti zamanında da söz konusu ilimlerin gelişme seyrine ilişkin olarak iki alimden bahsetmektedir. Ali Kuşçu ve Takiyüddin (Takyeddin) b.Mehmed b.Maruf¹⁴⁴. Ali Kuşçu, Osmanlı ülkesinde

139 Halil İnalcık, a.g.e., s.175.

140 A.y.

141 A.y.

* Osmanlı ulemasının verdiği icazetnamelerde ilim silsilesi, Seyyid Şerif Cürcani, Nasireddin Tusî, Fahrüddin Razi yoluyla Gazali'ye ulaşır.(A.e., s.184.)

142 Adıvar, a.g.e., s.18-20. Adıvar, Kadızade'yi Türk matematikçisi ve astronomu olarak zikretmektedir.(A.e., s.18.)

143 İnalcık, a.g.e., s.184.

144 Kazıcı, a.g.e., s.12-13.

Matematik ve Astronominin yayılmasını sağlarken, Takiyüddin de 16. yüz yılda İstanbul'da rasathane kurmuştur¹⁴⁵.

Adivar, Matematik ve Astronomi bakımından Osmanlı Türkleri'nin parlak çağının Türkistan'dan İstanbul'a gelen, (15. yüz yılın ilk dörtte birinde doğmuş olması muhtemel -ölm:1474-) Alaeddin Ali b.Muhammed Kuşçu ile başladığını belirtmiştir. Semerkand'da bulunduğu sırada Uluğ Bey'den Matematik ve Astronomi öğrenen Ali Kuşçu, Uluğ Bey'in *Zicini* (*Zic-i Uluğ Beg - Beyazıt Genel Kütüphanesi, No: 4612*) tamamlamasına yardım etmiş, İstanbul'a geldiğinde diğer çalışmalarının yanında Ayasofya medresesi müderrisliğinde bulunmuş, Fatih'in kurduğu medreselerin düzenlenmesinde de yardımcı olmuştur¹⁴⁶.

Adivar, Osmanlı Türkleri'nin ilim tarihinde 1576-1580 seneleri arasında önemli bir olaya rastlıyoruz diyerek, söz konusu olayla birlikte Takiyüddin'i anlatmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nde *rasathane* bulunmadığı gibi hesaplar, kağıt üzerinde eski ziclerden (cetvellerden) yapılan hesaplara, Arapça veya Farsça'dan çevrilen eserlere bağlıydı. Takiyüddin b.Mehmed b.Ahmed'in (1520-1585) artık *Uluğ Bey'in Zicinin* yeni rasatlarla düzeltilmesi gerektiğini çünkü o cetvele göre yapılan hesapların her zaman doğru çıkmadığını bildirmesi üzerine, Tophane bayırında bir rasathane kurulmuş, müdürlüğüne de Takiyüddin tayin edilmiştir. Rasathane o dönem için gerekli tüm aletlerle donatılmış, fakat ömrü çok kısa olmuştur¹⁴⁷. Şeyhülislam Ahmet Şemseddin Efendi'nin, gökleri rasat etmenin uğursuz olduğunu, nerede bu işe teşebbüs edilmişse orada devletin harap olduğunu söylemesi üzerine, rasathane bir gecede Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından yerle bir edilmiştir (Hicri: 987 Zilhicce)¹⁴⁸. Adivar bu olayı "müspet ilimlere karşı Osmanlı impa-

¹⁴⁵ A.e., s.13. Ali Kuşçu'nun izinde, Matematik alanında Osmanlı medreselerinden yetişen bir diğer kişi de (Ali Kuşçu ve Kadızade'nin torunu olan) Mirim Çelebi'dir -ölm: 1525-(A.y.; Inalcık, a.g.e., s.186; Adivar, a.g.e., s.61-63.) Adivar, Mirim Çelebi'yi astronom ve matematikçi olarak ifade etmiştir. (Adivar, a.g.e., s.61.)

¹⁴⁶ Adivar, a.g.e., s.47-48. Matematik ve Astronomi üzerine eserleri olduğu gibi Kelam ve Filolojiye ait eserleri de mevcuttur. (A.e., s.48.)

¹⁴⁷ A.e., s.99-100. Adivar binanın tamamlanıp tamamlanmadığının bile kesinlik kazanmadığı fikrindedir. (A.e., s.105.)

¹⁴⁸ A.e., s.105-106; Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif, 2.bs., İstanbul, Nesil Yayınları, 2003, s.35. Rasathane'nin yıkılmasının *magazinel* gerekçelerinden biri olarak da "Takiyüddin'in meleklerin bacaklarını gözlediği yolundaki söylentiler" den bahsedilmiştir. Aynı yazıda Takiyüddin "optik biliminin babası" olarak be-

ratorluğunda görülen ilk düşmanlık eseri"¹⁴⁹ olarak değerlendirmişti. Yazarın "Osmanlı Türkiyesinde ilim ve fikir adına uğrılan ilk felaket"¹⁵⁰ şeklinde vasıflandırdığı hadise de Molla Lütü'nin 1494'te (Hicri:900) Sultanahmet'te Atmeydanı'nda büyük bir kalabalık önünde boynu vurularak öldürülmesidir¹⁵¹. Fatih Sultan Mehmet'in akli ilimlere karşı gösterdiği ilginin oluşturduğu gelenek onun ölümünden sonra, bir süre daha devam etmiştir. Ali Kuşçu'nun öğrencisi ve Bursa, Edirne, Fatih medreselerinde müderrislik yapmış olan -Tokatlı- Molla Lütü, Matematik ve Astronomi üzerinde çalışmış, yüz kadar ilmin ad ve konularını gösterir *el-metalib-ül-ilahiye fi mevzuat-il-ulüm* isimli bir eser kaleme almış, ayrıca Mantık ve Kelam üzerine şerhler yazmıştır. Derslerinde dinin daha ziyade vicdani ve ruhi kısımlarına önem veren Molla Lütü'nin dinsizliği iddiası ortaya atılmış, padişahın oluşturduğu bir ulema kurulunda zındıklıkla yargılanmış, -Molla Lütü'nin hiçbir zaman şirk (Tanrı'ya ortak koşma) suçunu işlemediğini sürekli vurgulamasına rağmen- iki yüz şahit dinlendikten sonra, katlinin gerektiğine karar verilmiş, söz konusu karara ulema kurulunun üyelerinden muhalefet edenler de olmuştur¹⁵². Adivar, Osmanlı ülkesinde yaşanan bu olayın, cereyan şekli ve savunmaları bakımından, Sokrat trajedisini çağrıştırdığını söylemektedir¹⁵³.

Bu bağlamda İnalçık, Molla Lütü'nin idamına rağmen, -İslami eğitimin dar çerçevesinde olsa da- Osmanlı Devleti'nde akli ilimlerin önemini bir süre daha koruduğu fikrindedir. Fikrinin dayanakları ise Mirim Çelebi'nin uzun yıllar müderris olarak çalışması ve Molla Lütü'den ilahiyat okuyan Kemal Paşazade'nin varlığıdır. Zira yüzü aşkın dini risale yazan Kemal Paşazade, Osmanlı Devleti tarihine ilişkin on ciltlik bir eser de vücuda getirmiştir¹⁵⁴. Fakat İnalçık'ın *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)* isimli eserinin 18. bölümünün başlığı "bağnazlığın

lırılmaktadır. ["İslam Dünyasının Mucitleri," Focus Popüler Bilim ve Kültür Dergisi, İstanbul, sene 11, (Ocak 2005), s.59.]

¹⁴⁹ Adivar, a.g.e., s.106. İlim dışı zihniyetin hücumuna uğrayan Takiyüddin'in, aslında kendi çağından geri kalmış Ptolemaios astronomisi ile uğraştığını söyleyen Ülken, yaşanan rasathane yıkma olayını, Osmanlı ülkesinde çağdaş ilimde geri kalmışlığın örneği olarak verir. (Ülken, a.g.e., s.26-27.)

¹⁵⁰ Adivar, a.g.e., s.61.

¹⁵¹ A.y.; İnalçık, a.g.e., s.186.

¹⁵² Adivar, a.g.e., s.58-60; İnalçık, a.g.e., s.185-186.

¹⁵³ Adivar, a.g.e., s.61.

¹⁵⁴ İnalçık, a.g.e., s. 186.

zaferi"dir¹⁵⁵. İnalçık, burada Takiyüddin'in kurmuş olduğu rasathaneden bahisle, söz konusu rasathanenin yazgısının, din bağınazlığının akli ilimler üzerindeki zaferini gösteren bir olay olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁶. Zira zamanla ulema ve medrese çevreleri, akli ve tatbiki (uygulamalı) ilimlerdeki yeniliklere muhalif tavır almışlardır ki bu tavır, bilimsel manada Batı Avrupa'da meydana gelen yeni gelişmelerden yararlanmayı da güçleştirmiştir¹⁵⁷. Bu noktada devlet mekanizmasındaki ve sosyal hayatın bir takım alanlarındaki çözülme ve yozlaşma ile devlet ve topluma ait zihniyetin, bilgiyi -ilmi- algılayış şeklinin, eğitim ve öğretim kurumlarının kalitesi ve orada verilen eğitim ve öğretimin düzeyi ile karşılıklı bir etkileşim içinde olduğu belirtilmelidir. Bu unsurlardaki, iyiye ya da kötüye gidişin birbirlerini etkilememesi düşünülemez. İlim algılamasındaki (bilgiyi algılama ve değerlendirmedeki) yetersizlik -içinde bulunulan devrin çağdaş toplumlarının bu anlamda gerisinde kalmak- ve söz konusu durumun eğitim ve öğretim kurumlarına yansımaları, devlet ve toplum yapısındaki çözülme ve yozlaşmayı da tetikler. Karşılıklı etkileşim içinde devlet örgütünde görülen bozukluklar, devletin eğitim ve öğretim kurumlarında da kendisini göstermeye başlar. Zira Osmanlı Devleti, zirvede olduğu dönemde, aynı zamanda çözülebilirliğinin de sinyallerini verirken, 16. yüz yılın son çeyreğinden itibaren, medreselerdeki aksaklıklar da görülmeye başlanmıştır¹⁵⁸. Bu aksaklıklar, belirli bir süreç içinde medreselerde verilen

¹⁵⁵ A.e., s.187.

¹⁵⁶ A.y.

¹⁵⁷ A.e., s.188.

¹⁵⁸ Kazıcı, a.g.e., s.177. Devletin dirlik (tumar) sisteminin, adalet mekanizmasının bozulması, makamların dolayısıyla tumarların parayla satın alınabilir hale gelmesi, yönetim kadrosuna rüşvetin musallat olması, sadece bu kurumlarda değil, devletin diğer kurumları gibi, ilmiye sınıfında da bozulmaya neden olmuş, dolayısıyla bu sınıfa dahil kişilerin eğitim ve öğretim verdiği kurumlar olan medreseler de bozulmaya başlamıştır. (A.e., s.179-180.) Çift taraflı etkileşim dikkate alındığında, Osmanlı toplum ve devletinin çözülmesinde medreselerin rolü de değerlendirilir. Bu bağlamda Özyılmaz'ın yorumları şu şekildedir: "Osmanlı medreseleri, bir yüksek öğretim kurumunun en temel fonksiyonu olan 'bilgi üretme fonksiyonunu' yerine getiremediği için ... altı asır yaşamış olmasına rağmen hem kendisi gelişmemiş, hem de toplumunu geliştirememiştir.[Yüksek Öğretim Kurumları] ilerleyemedikleri takdirde de yerlerinde duramazlar, bilakis geri giderler. İşte Osmanlı medreseleri bu duruma düşerek hem kendilerini hem de toplumlarını geriletmiş ve yıkılmalarına sebep olmuşlardır." (Özyılmaz, a.g.e., s.203.) Yazara göre Osmanlı Devleti'nin ve onun en önemli kurumlarından olan medreselerin çöküşündeki temel nedenlerden biri, Osmanlı Devleti'nde ülke ve Dünya insanının dinamizmine paralel bir eğitim ve öğretim programının oluşturulamamış olmasıdır. (A.e., s.205) Neticede Osmanlı medreselerinde takip edilen müfredat programı, med-

eğitim ve öğretimin bozulma sebepleri haline gelmiştir. Kazıcı nüfus yoğunluğu, devletin diğer kurumlarındaki bozukluklar, ulema zadegan sınıfının doğması, ilmiye sınıfına ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, talebe isyanları gibi olguları medreselerin çöküş sebepleri arasında saymıştır¹⁵⁹. Ayrıca yazar son dönemlerde, akli, felsefi ve diğer müspet ilimlerin medreselerin programından çıkartılarak, sadece dini ilimlerin öğretildiğini belirtmektedir. Böylece eleştiri ve tartışma usulü bırakılarak, aktarmacı ve dogmatik yöntem izlenmeye başlanmış, neticede ilimde tefekkür (düşünme, zihin yorma) terk edilmiştir¹⁶⁰.

Medreselerdeki bozulmalara son verebilmek amacıyla, belirli dönemlerde ıslah çalışmalarına başvurulmuş, teklifler yapılmıştır¹⁶¹. İlim ve düşünce alanındaki gerilemeden yakınan ve padişaha sunduğu risalesinde çözüm önerilerinde de bulunan kişilerden biri de Koçi Bey'dir¹⁶². 17. yüz yıl Osmanlı yazarlarından - IV. Murat'a sunduğu risalesiyle tanınan- Koçi Bey, IV. Murat'a (1623-1640) sunduğu risalesinde, ilim yolunun bozulduğunu, hatır, müsamaha ve rüşvetle layık olmayanlara makamlar verildiğini, mülazemetlerin* bile satılmaya başlandığını, hak etmeyen kişilerin beş, on bin akçe ile mülazım olup daha sonra müderris ve kadı olmalarıyla ilim çevresinin cahillerle dolduğunu, alim ve cahilin birbirinden ayrılamadığını, bu nedenle ulemanın halk arasında kadri bilinmez, rağbet edilmez konuma düştüğünü ifade ettikten sonra çözüm önerilerinde bulunmaktadır: İlmîyeye ait makamlar hatır ve gönülle verilmemelidir; en bilgilisi (a'lem) kim ise ona verilmelidir. Makam "eski"ye verilmektedir; oysa alim ve adil olanlara verilmeli, cahil, yaşlı olduğu için alimin önüne geçmemelidir; Zira ilimden haberi olmayan bin yaşında olsa da hakkı batıldan ayıramaz; ehil olanın ehil olmayana galip olabilmesi için mülazemetler satılmamalıdır¹⁶³. Zira Koçi Bey'e göre

rese sistem ve organizasyonunda sağlanan gelişmeye paralel olarak dahi, modernize edilip yenilenememiştir. (Ahmet Cihan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon," Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme, İstanbul, Ark Kitapları, 2006, s.37.)

¹⁵⁹ Kazıcı, a.g.e., s.179.

¹⁶⁰ A.e., s.181.

¹⁶¹ A.e., s.177.

¹⁶² Adivar, a.g.e., s.126.

* Osmanlı Devleti'nde Sahn-ı Seman ya da Sahn-ı Süleymaniye medreselerinden birinde, gördüğü yüksek tahsil neticesinde, aldığı icazetten sonra, müderris olmak üzere sıra bekleyen danışment. (Devellioğlu, a.g.e., s.719.)

¹⁶³ Koçi Bey, a.g.e., s.49-55.

"şer'-i şerîfin bekâsı ilimle ve ilmin bekâsı ulemâ iledir ... intizâm-ı hâl-i ulemâ mühimmât- ı devlet-i dindedir"¹⁶⁴. Bu bağlamda Koçi Bey, -Klasik Dönem devlet mekanizmasına ilişkin sistemin devamı için ulema -ilmiye- sınıfının önemini farkındadır. Kaza ve din işlerini gören sınıf aynı zamanda eğitim ve öğretim de vermektedir. Eğitim ve öğretim işlevini yerine getiren kişilerin niteliğindeki düşüş (liyakatsiz kişilerin müderrisliğe yükselmesi) verilen eğitimin ve öğretimin de kalitesini bozacaktır. Neticede toplumu, dolayısıyla o toplumu yönetenleri de eğitip, öğrenimini sağlayan kurumun ona öncülük etmesi gerekirken, bu beklentiyi karşılayamadığı görülecektir. Ancak daha evvel de ifade edildiği gibi, devletin diğer kurumlarındaki ve toplumsal alanlardaki bozulma ve yozlaşmanın, eğitim ve öğretim kurumlarını etkilememesi beklenemez. Bu itibarla Özyılmaz'ın "medresenin yıkılışının sebeplerini, dışındaki amillerden ziyade, kendi içinde aramak gerekir. Zira hiçbir sosyal kurum kendi içinde çürümedikçe onu dışarıdan kimse yıkamaz. Maalesef Osmanlı medreseleri böyle bir duruma düşmüşlerdir ki ufak bir darbe ile yıkılıp gitti"¹⁶⁵ şeklindeki ifadesi, devlet mekanizması ve toplumdaki değişen zihniyet -algı- ve eğitim ve öğretim kurumları arasındaki karşılıklı etkileşimi göz ardı etmiş bir tespittir. Osmanlı Devleti'nin kurumlarında, zihniyetinde ve toplumda çözülme başlamamış olsa idi herhalde Koçi Bey'in şikayet ettiği üzere (diğer makamlarda -unvanlarda- olduğu gibi) ilmiyeye ait makamlar da satılmaz, liyakatsiz kişiler sahip olmamaları gereken unvanları taşıyıp, devlet makamlarını işgal etmezlerdi. Yozlaşan her devlet ve toplumda yaşanabilecek bu durum, Koçi Bey'in şu cümlelerinde de kendisini göstermektedir: "Ol sadr, müsâmaha yeri değildir, riâyet-i hâtır mahalli değildir. Giderek her bir maslahata hâtır karşımağile ve her emirde müsâmaha olunmağile ve na-müstahakklara hadden ziyâde mansıblar virilmek iktizâ idüb kânûn-i kadim bozuldu. Kâdiaskerler dahî zemân-ı kalilde biveche ma'zûl olmağile, içlerinde tamma' ve harîs olanlar zemân-ı mansıbı fırsat ve fırsatı ganimet bilüb, menâsıbın ekserin rüşvet' ile nâ-ehle virir oldiler"¹⁶⁶.

¹⁶⁴ A.e., s.46-47.

¹⁶⁵ Özyılmaz, a.g.e., s.206.

* İlk devlet organizmalarının oluşmaya başladığı, en eski zamanlardan günümüze kadar, hemen her toplumda rüşvetle karşılaşmaktadır. Rüşvetin yaygınlaşması ise devlet ve toplumdaki genel yozlaşmayla beraber görülür. Zira Osmanlı Devleti'nde de yozlaşma belirtilerinin görülmediği zamana kadar, rüşvet yaygın değildi. Fakat 16. yüz yılın sonlarından itibaren, rüşvet de yaygınlaşmaya başladı. (Ahmet Mumcu, Tarih İçindeki

4. Eğitim ve Öğretimde Modernleşme

Medreselerde verilen eğitim ve öğretimin bozulması neticesinde, söz konusu kurumların işlevsel olarak yaşadığı çağa ayak uyduramadığı, Osmanlı devlet adamları tarafından anlaşılmış, -bozulma sebepleri ortadan kaldırılmak için çeşitli zamanlarda fermanlar çıkartılmakla beraber- genelde medreseler, modernleştirilmeye çalışılmaktan ziyade kendi hallerine bırakılmışlardır¹⁶⁷. Eğitim ve öğretim sistemini modernleştirmek isteyen devlet, özellikle II. Mahmut Dönemi'nden itibaren, modern (eğitim ve) öğretim kurumları oluşturmak çabasıındaydı ki söz konusu kurumlar, Batı Avrupa'da gelişen bilimsel alandaki yenilikleri tanıma ve aktarma vasıtaları olacaklardı¹⁶⁸. Fakat bu noktada da devletin öncelikli -temel- hedefi, ordunun yeni bir düzene kavuşturularak, Avrupalı devletlerin orduları karşısında alınan yenilgilere engel olunabilmek için yapılması gereken askeri reformların yapılması ve bu bağlamda fen tahsili görmüş subay - mütefennin zabit- yetiştirilmesi¹⁶⁹. Söz konusu ihtiyaç doğrultusunda mühendishanelerle karşılaşmaktadır. Özellikle 1770 Çeşme faciasının Osmanlı donanmasının yok olmasına sebep olmasının ardından, Osmanlı Devleti, bir kez daha tüm kurumlarıyla kendisini yenileme ihtiyacı hissetmiş ve 18 Kasım 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Hümayun açılmıştır. Askeri Deniz Okulu olan bu kurumdan bir müddet sonra da Askeri Kara Okulu (Mühendishane-i Berr-i Hümayun) açılmıştır¹⁷⁰.

Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'da Fransa'dan davet edilen istihkam binbaşı J.Lafitte-Clave ve Monnier adındaki iki

Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet -Özellikle Yargıda Rüşvet-, 3.bs, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2005, s.307, 309.)

¹⁶⁶ Koçi Bey, a.g.e., s.51.

¹⁶⁷ M. Şerefettin Yalçınkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler," Tanzimat, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.466; Stanford J.Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmanlı, C.II, 2.bs., İstanbul, E Yayınları, 1994, s.78; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, 4.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s.67, 159; Kazıcı, a.g.e., s.182. (1909 sonrası medreselerin ıslahı -modernleştirilmesi- fikri için bkz: Berkes, a.g.e., s. 457.)

¹⁶⁸ İhsanoğlu, a.g.e., s.263.

¹⁶⁹ A.e., s.263-264.

¹⁷⁰ Kazıcı, a.g.e., s.182-183. Kazıcı, Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un kuruluş yılının 10 mayıs 1796 olduğunu ifade ederken, Ergün söz konusu okulun kuruluş yılı olarak, 1795 tarihini vermektedir. Antel de Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un 1795'te açıldığını söylemektedir. (Bkz: Kazıcı, a.g.e., 183; Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler,"; Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi," Tanzimat, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.444.)

mühendis 1784'te istihkam dersleri ermeye başlamışlar; Aynalıkavak Kasrı'nın bahçesinde yaptıkları istihkam modeliyle uygulamalı dersler vermişlerdir. Hendese dersini ise teorik olarak Gelenbevi İsmail Efendi ile Kasapbaşızade İsmail Efendi vermiştir. Fransız hocalar ülkelerine döndüklerinde uygulamalı dersler kesilmiş, 1793'te söz konusu mühendishanede gemi inşaat şubesi açılıp, başına Fransa'dan konunun uzmanı M. Brune getirildiğinde, M. Brune teorik dersler yanında, Cuma günleri öğrencileri gemi inşa tezgahlarına götürerek uygulamalı dersler de vermiştir¹⁷¹.

Ülken, söz konusu mühendishanelerdeki Matematik öğretimine ilişkin olarak, eski Matematik ile Avrupa Matematiği arasında geçit vazifesi gören eserler yazan Gelenbevi İsmail Efendi'nin Avrupa Matematiğine tam olarak nüfuz etmiş sayılmayacağını, modern Matematik öğretiminin 1795'te kurulan mühendishaneyi (Mühendishane-i Berr-i Hümayun'u kastediyor) baş hoca unvanıyla yöneten, -Kırım'ın Taman şehrinden-Tamanlı Hüseyin Rıfka Efendi (ölm: 1816) ile başladığını ifade etmektedir. Büyük Hüseyin Efendi diye anılan, Hüseyin Rıfka Efendi, İngilizce bilgisi yardımıyla, modern matematiğe göre, *Usul-i Hendese* (Geometri İlkeleri), *Müsellesat-i Müsteviyye* (Yüzey Trigonometri), *İmtihan-el-Mühendisîn*, *Usul-i İstihkamat*, *Mecmuat-ül Mühendisîn*, *Telhis'ül Eşkal* (Şekillerin Özeti) isimli eserleri yazmış ve askeri fen öğretiminin düzenlenmesi için önemli bir çaba göstermiştir¹⁷².

II. Mahmut, III.Selim'in yarım bıraktığı reform hareketlerini eğitim ve öğretim alanında da devam ettirmiş, mühendishanelerin yanında, tıp öğretimine de önem vererek, 14 Mart 1827'de "Tıbhane"yi (Tıbhane-i Âmire) kurmuştur. Söz konusu öğretim kurumunda Anatomi derslerinin kadavra üzerinde uygulaması yapılmamakta, resim ya da alçı modeller kullanılmaktaydı. Öğretimin Fransızca olduğu Tıbhane'den ayrı -öğretimin Türkçe yapıldığı- Cerrahhane de açılmıştır ki bu iki okulun kurulması, medreselerdeki tıp öğretimine oranla büyük bir yenilikti; fakat bu iki okulunda yeterli öğretim vermediği düşünülerek, ikisinin birleştirilmesi suretiyle, 1836'da "Tıbbiye" Yüksek Okulu kurulmuştur (Dar'ül Ulum-i Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane). Söz konusu okulun altı yıl

¹⁷¹ İhsanoğlu, a.g.e., s.265.

¹⁷² Ülken, a.g.e., s.27. (Osmanlı Devleti'nde modern Matematiğin gelişimine ilişkin genel bir bilgi olarak bkz: A.e., s 27-28.)

süren ve büyük bir kısmı Fransızca olan öğretiminde, Anatomi dersleri Prof. Bernard tarafından kadavra üzerinde yapılmaya başlanmıştır¹⁷³.

Eğitim ve öğretim alanında II. Mahmut Dönemi'nde yapılan diğer yenilikler de Tanzimat Dönemi'nde bu alanda yapılacak değişikliklerin habercisidir. Şöyle ki ilk defa bu padişah zamanında İstanbul'la sınırlı olmak üzere ilk öğretim zorunluluğu getirilmiş; Sultan Ahmet ve Süleymaniye Camileri'nde, on iki, on altı yaş arasındaki Müslüman erkek çocuklara teknik okullara girebilmeleri için, gerekli öğretimi vermek üzere iki okul açılmıştır ki bu okullarda, Temel Dil Bilgisi, Tarih ve Matematik dersleri verilmiştir. Ayrıca bilhassa memur yetiştirmek için, (Arapça, Farsça, Coğrafya, Tarih, Siyasi Bilimler, Matematik dersleri verilen) Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-i (Maarif-i) Edebiye kurulmuştur. Yine 1828'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un eğitim programı değiştirilip standardı yükseltilmiş, hissedilen subay eksikliği sebebiyle de Mekteb-i Ulum-i Harbiye açılmıştır¹⁷⁴. Zira III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri'nde devlet kurumlarında ve onu tamamlamak için öğretim alanında meydana getirilen reformlar, Türkiye'nin modernleşme tarihinin en önemli aşamalarından biri olarak ifade edilebilir¹⁷⁵. Shaw ve Shaw özellikle II Mahmut Dönemi'nde *laik eğitimin* başladığı değerlendirilmesinde bulunmaktadırlar ki yazarlara göre söz konusu uğraşın yaygınlaşması ve başarılı bir hale gelmesi Tanzimat Dönemi'ni islahatçıların faaliyetleriyle kendisini gösterecektir¹⁷⁶.

173 A.e., s. 29. Ülken, Anatomi derslerinde kadavra üzerinde uygulama yapılmasını, Türkiye öğrenim tarihinin önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir. Zira Avrupa'da bilindiği kadarıyla kadavra üzerinde ilk anatomi uygulamasını yapan Harvey, 1526'da Zwingli'nin emriyle diri diri yakılmıştı. (A.y.)

174 Osmanağaoğlu, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, s.164-165; Shaw, Shaw, a.g.e. s.78; Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), " Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, C.III, 4.bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s.119. (Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesi eğitim ve öğretim veren kurumları gösterir şema için bkz: Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 169.)

175 Ülken, a.g.e., s.35.

* Bu çalışmada *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi* ile kastedilen, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği tarih olan 1839'dan, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar geçen zaman dilimidir. Söz konusu zaman dilimi, Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878), İstibdat (1878-1908), II Meşrutiyet (1908 sonrası) Devirlerini içermektedir. (Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.271.)

176 Shaw, Shaw, a.g.e., s.79.

Modernleşmenin siyasi ve hukuki bir şekil aldığı Tanzimat Dönemi'nde¹⁷⁷ eğitim ve öğretim alanında görülen en önemli hususlardan biri 1845'te *Meclis-i Maarif-i Muvakkat*'ın kurulmasıdır. Söz konusu kurumun, zamanın ihtiyaçlarına göre öğrenilmesi gerekli ilim ve fenlerin öğretilmesi için sıbyan ve rüştiye mekteplerinin düzenlenmesini, darülfünun (üniversite) açılmasını, bu işlerle ilgilenmek üzere bir meclisin kurulmasını önermesiyle, 1846'da *Meclis-i Maarif-i Umumiye* oluşturulmuştur. Ayrıca II Mahmut zamanında açılmış rüştiyelere yenileri ilave edilmiştir ki söz konusu rüştiyelerde Türkçe, Arapça, Farsça, Matematik, Coğrafya ve Fen dersleri verilmekteydi. 1848'de söz konusu rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimin, kurulmuştur. Ayrıca 1859'da Mekteb-i Mülkiyye açılırken, 1858'de ilk kız rüştiyesi öğretime başlamıştır¹⁷⁸. Böylece şer'i makamlara bağlı olmaksızın oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umumiye ve rüştiyeler vasıtasıyla, merkezin emirlerine ve Tanzimat'ın ilkelerine bağlı bir memur kadrosu da yetiştirilebilecekti¹⁷⁹.

Daha evvel de belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim, din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak görüldüğü için, gayri Müslim tebaanın eğitim ve öğretimi, kendi cemaatleri tarafından cemaat okullarında yapılırdı. Tanzimat Dönemi'nde Klasik Dönem'in bu uygulaması değiştirilmek istenmiş, Devlet, gayri Müslim tebaanın öğretim gördüğü okulları denetleme gereği duyduğu gibi, bu okullarda öğretmenlik yapacak olanları da kendisi yetiştirmek istemiş, ayrıca Müslim ve gayri Müslimler'in beraber devam edebilecekleri okullar oluşturmaya başlamıştır¹⁸⁰. Bu bağlamda *Maarif-i Umumiye Nizamna-*

¹⁷⁷ Ülken, a.g.e., s.39.

¹⁷⁸ Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), " s.129; Osmanağaoğlu, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, s.165-166.

¹⁷⁹ Halil İnalçık, "Senedi İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu, " Belleten, C.XXVIII, No: 112, (Ekim 1964), s.616.

¹⁸⁰ Osmanağaoğlu, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, s.166. Devletin bu tarz yaklaşımının temelinde *Osmanlı(cılık)* ideolojisi bulunmaktadır. Zira imparatorluğun parçalanma sürecinde milliyetler ilkesinin de önemli bir rol oynaması neticesinde, Osmanlı devlet adamları ve bazı aydınları, her türlü etnik milliyetin üzerinde bir "Osmanlılık" kavramı -ideolojisi- ortaya koymaya çalışmışlardır ki böylece, Osmanlı Devlet ve toplumunu oluşturan -bilhassa gayri Müslim- unsurların bağımsızlık hareketlerinin ve devletten kopma çabalarının önüne geçilebileceği düşünülüyordu. Amaç Osmanlı toplumunu meydana getiren çeşitli unsurlar arasında, kültürel siyasi birliğin oluşturulması, Osmanlı milletinin inşasıydı. Neticede Osmanlılık düşüncesi, Osmanlı tebaasını (vatandaşlarını), din, mezhep ya da ırklarına göre değil, Osmanlı hanedanına, Osmanlı Devleti'ne, Osmanlı vatanına bağlılıkta

mesi (1869) yayınlanarak, eğitim ve öğretim sistemi yeni bir düzenlemeye bağlanmıştır. Nizamnamenin öngörüsü belirli bir düzeyden sonra eğitim ve öğretimin din ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı tebaası için ortak olmasıydı. Yine nizamname ile öğretimin devlet görevi niteliği kabul edilmiş, okullar iki gruba ayrılmıştır. Birinci gruptaki okullar, nezaret ve idaresi devlete ait olan umumi okullar (devlet okulları), ikinci gruptakiler, nezareti devlete, kurulması ve idaresi bireylere ya da cemaatlere bırakılan okullardır (hususî mektepler -özel okullar-). Umumi okullar, sıbyan ve rüştiye mektepleri, idadî mektepleri, sultaniler ve âli mekteplerdi. -Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurları, Osmanlılık ideolojisi etrafında birleştirebileceği düşünülen- idadiler (idadî mektepleri), bin haneden fazla nüfusu olan kazalarda açılacak, rüştiye mekteplerindeki tahsillerini tamamlayan Müslim ve gayri Müslim çocuklar, idadilerde beraber tahsil görecektelerdi. Her vilayet merkezi olan şehir ve kasabalarda açılacak, sultanilerde de Müslim ve gayri Müslim çocuklar beraber öğretim görecektelerdi¹⁸¹.

Darülmuallimat, Darülmuallimîn, Darülfünun, ve sanayii muhtelif mektepleri âli mekteplerdi. İstanbul'da kurulan Darülmuallimîn, üç şubeye, her şube de biri edebiyata diğeri uluma (ulûm) ait olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. Birinci şube rüştiye mekteplerine, ikinci şube idadî mekteplerine, üçüncü şube de sultanilere muallim (öğretmen) yetiştirecekti. Rüştiye şubesi de kendi içinde iki daireye ayrılmıştır ki dairelerden biri Müslümanlar'a öğretim veren rüştiyelere, diğeri de -modernleşme bağlamında gayri Müslim tebaanın öğretimini de kendi yetki ve vazifesinde gören devletin bu öngörüsü doğrultusunda- gayri Müslimler'e öğretim veren rüştiyelere muallim yetiştire-

kaynaştırmaya çalışmıştır. (A.e., s.251-252.) Bu temelde devletin faaliyetlerinden biri de -yukarıda, çalışmanın metninde de vurgulandığı gibi- Müslüman ve Gayri Müslim tebaanın bir arada öğretim görebileceği okulların açılmasıdır, en önemli örnek ise, Osmanlılık ideolojisinin uygulama alanı olarak 1868'de açılan Mekteb-i Sultanidir (Galatasaray Lisesi) ki böylece Müslüman ve gayri Müslim karma eğitim ve öğretimine karşı çıkan gayri Müslim cemaat liderlerinin engellemelerine de önemli bir darbe vurulmuştur (A.e., s. 166-167.)

¹⁸¹ A.e., s. 167-168; Antel, "Tanzimat Maarifi, " s.454-455. Davison, sıbyan mektepleri ve rüştiyeleri ilk okul, idadileri ve sultanileri günümüz orta okulları ile aynı düzeyde değerlendirirken, Akşin, sıbyan mekteplerini -günümüz- ilk okullarının ilk yılları, rüştiyeleri ilk okulun sonraki yılları, idadileri orta okul, sultanileri ise lise olarak belirtmiştir. (Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876, C.II, 1.bs., çev.Osman Akınhay, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997, s. 18; Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), " s. 147.)

cekti. Darülfünun-i Osmani adıyla İstanbul'da kurulacak olan üniversite ise, hikmet ve edebiyat, ilm-i hukuk, ulum-i tabiiye ve riyaziye şubelerine ayrılacaktı¹⁸².

Özel okullar ise cemaatler, ya da Osmanlı Devleti veya yabancı devlet tebaası olan kişiler tarafından ücretli ya da ücretsiz olarak, öngörülen belirli şartların varlığı halinde kurulabilecekti. Söz konusu şartlar uyarınca muallimlerin elinde, Maarif Nezareti'nden ya da yerel Maarif idaresinden alınmış, şahadetname bulunacak, bu okullarda adaba ve politikaya aykırı ders okutulmayacak, verilecek derslerin cetveli (ders programı) ve ders kitapları, Maarif Nezareti veya yerel Maarif İdaresi tarafından onaylanacaktı¹⁸³.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, öngördüğü düzenlemelerin uygulanabilmesi için, maarif yönetim teşkilatının esaslarını da belirlemiştir¹⁸⁴. Böylece modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti, modern eğitim kurumları oluşturup, eğitim ve öğretimi içinde bulunduğu çağın kabullerine uygun bir sistem halinde düzenleme gayreti gösterirken, bir yandan da Batı Avrupa'ya, öğrenci göndermekteydi¹⁸⁵. Zira yurt dışına öğrenci gönderilmesi, devletin, genel anlamda modernleşme ve eğitim ve öğretim alanındaki modernleşme çerçevesinde izlediği, Türkiye Cumhuriyeti'ne de miras bıraktığı bir yöntemdir. Söz konusu yöntem, (modernleşme bağlamında yapılan diğer yeniliklerle beraber), bir yandan eğitim ve öğretimdeki modernleşme için atılan bir adımken, diğer yandan modern eğitim ve öğretim almış tebaanın, devletin idare mekanizmasında, diğer kurumlarında ve toplumsal hayatta oynayacağı rolle, Osmanlı Devlet sistemi ve -Müslüman Osmanlı elit zümresinin bir kısmının Batı Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin takip edilmesine rağmen, Batı Avrupa sosyal hayatının taklidine ilişkin çekinceleriyle- toplum hayatı içindeki modernleşmeyi sağlayacak yollardan biri olarak görülüyordu. Zira çokça tekrarlandığı üzere, eğitim ve öğretimdeki modernleşmeyle, devlet mekanizması ve toplumsal hayattaki modernleşme arasındaki ilişki açıktır. Bu bağlamda, (19. yüz yıl) Osmanlı aydınları da "medeniyet neşri maariften başka şeyle husul bulamaz" ilkesini kabul etmişlerdir ki söz konusu ilkeyi ilk ifade eden Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ona göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda

¹⁸² Antel, "Tanzimat Maarifi," s.455.

¹⁸³ A.e., s.455-456.

¹⁸⁴ A.e., s.456.

¹⁸⁵ Mehmet Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, No: 1, (2006 Bahar), s. 68-69.

maarif güneşi "Doğu"dan doğuyordu; fakat 19. yüz yılda bu güneş "Batı"dan doğmaya başlamıştır ki bozulmuş olan Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi "Batı güneşi"nin aydınlatmasıyla feyizli bir hale gelecektir¹⁸⁶. Söz konusu ilkeye de temel oluşturur şekilde, özellikle II. Mahmut Dönemi'nden itibaren, reformları benimseyecek ve uygulayacak nesilleri yetiştirmek amacıyla yeni eğitim ve öğretim kurumları oluşturulmuş, böylece sınırları devlet teşkilatından öteye geçmeyen reformların, toplumsal hayatta -zihniyette- temel bulması amaçlanmıştır. Batı Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi de dahil olmak üzere, eğitim ve öğretim alanındaki değişimler, reform hareketlerinin bir ölçüde topluma da sirayet etmesini sağlamıştır¹⁸⁷.

Modernleşme bağlamında yapılan hemen her çabaya olduğu gibi, Batı Avrupa'ya (Fransa'ya) öğretim için öğrenci gönderilmesi fikrine de başlangıçta muhalefet edenler olmuştur. Antel, 1832'de yüz elli Enderun öğrencisinin Avrupa'ya öğrenime gönderilmesine ilişkin kararın medrese erkanının (ulemanın) ve "halk"ın muhalefeti neticesinde değiştiğini, bu olayın daha sonra maarif nazırı olacak, o dönemin vak'anüvisi İmamzade Esad Efendi tarafından "kangi nakesin" rey ve ifadesiyle" şeklinde, kınama içerir bir üslupla ifade edildiğini belirtmektedir¹⁸⁸. Konuya ilişkin olarak, Şişman'ın *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)* isimli kitabında ifade ettiği üzere, Bernard Lewis, *The Middle East and The West* adlı eserinde, II. Mahmut'un dini muhalefete rağmen (1827'de) yaklaşık 150 öğrenciyi çeşitli ülkelere tahsil için gönderdiğini söylemekte-

¹⁸⁶ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.176-177.

¹⁸⁷ Tanpınar, a.g.e., s.73. Tanpınar, böylece modernleşmenin (yazar, *yenilik hareketi* ifadesini kullanmaktadır) topluma ait şuurlu ve iradi bir hareket haline geldiğini, hamlenin toplumun içine nakşedilerek, kökleştiğini ifade etmektedir. (A.y.)

* *Nakes*, kelime anlamı olarak, cimri, pinti, insaniyetsiz, alçak manalarına gelmektedir. (Devellioğlu, a.g.e., s.801.)

¹⁸⁸ Antel, "Tanzimat Maarifi," s.444. II. Mahmut Dönemi'nde ulema sınıfının sahip olduğu birçok imkan ve nüfuz sahası elinden alınmış, asıl darbe ise, (daha önce de belirtilmeye çalışıldığı gibi) 1826'da Evkaf-i Hümayun Nezareti'nin kurulması, ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirlerinin tamamının devlet bütçesine aktarılması şeklinde kendisini göstermiştir. Zira itfa, kaza, tedris (fetva, yargılama, eğitim ve öğretim) faaliyetlerini yerine getiren ulema sınıfı aşama aşama, saygınlık ve nüfuz kaybetmeye başlamıştır ki bu olgunun altında belirli bir dönem sonrasında iyi bir öğretim alamamış olması da bulunmaktadır. Dolayısıyla ifa ettikleri faaliyetler bakımından da yetkinlikleri tartışılır olmuştur. (Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi," s.68; Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, s. 151.)

dir¹⁸⁹. Diğer yazarlardan Shaw ve Shaw, II. Mahmut'un Kavalalı Mehmet Ali Paşa örneğini izleyerek, ordu için subay, okullar için de öğretmen sağlayabilmek amacıyla Avrupa'ya öğrenci göndermeye başladığını söylerken, tarih olarak 1827'yi vermektedirler¹⁹⁰. Karal da II. Mahmut Dönemi'ne gelinceye kadar Avrupa'ya öğrenci gönderilmediğini, III. Selim'in bazı Avrupa başkentlerinde kurduğu devamlı elçiliklere gönderdiği elçilik memurlarına bilim ve yabancı dil öğrenmelerini emrettiğini, ama planlı bir şekilde öğrenci gönderilmesinin II. Mahmut ile başladığını¹⁹¹ belirtirken, Ergün, 1830 yılında tıbbiye (yazar, 1827'de kurulan Tıbhane'yi kastediyor olsa gerek, çünkü Tıbbiye yüksek okul olarak 1836'da kurulmuştur) ve Enderun öğrencilerinden yüz elli kişinin Avrupa'ya gönderilmesi hakkında padişah emri bulunduğunu, söz konusu emrin tam olarak yerine getirilemediğini, fakat bazı öğrencilerin Avrupa'ya tahsil için gönderildiklerinin de bilindiğini ifade etmektedir¹⁹².

Şişman'ın bildirdiğine göre, Fransa'ya gönderilen ilk öğrenciler (ki tahsil için ülke dışına gönderilen öğrenciler genelde Fransa'ya yollanmışlardır¹⁹³), II. Mahmut'un sadrazamı Hüseyin Paşa'nın himayesinde Daire-i Seniyye'de eğitim gören, Hüseyin, Ahmet, Abdüllatif, Edhem isimli kişilerdir¹⁹⁴. Bu öğrencilerden Edhem isimli olanı, miralay rütbesi ile Dar-ı Şura-yı Askeri'de görevlendirilen, sadrazamlık da yapmış olan Edhem Paşadır¹⁹⁵.

Fransa'ya bir dönem tahsil için gönderilen öğrencilerin tamamına yakını askeri tahsil yapmıştır ki bu öğrencilerden bir

¹⁸⁹ Şişman, Adnan, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004., s. 2.

¹⁹⁰ Shaw, Shaw, a.g.e., s.78.

¹⁹¹ Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.162. Konuyla ilgili olarak Berkes de "şehzade Selim amcası olan padişahın gizlice ve Fransız elçiliğinin Fransa'ya 'tahsile' gönderdiği İshak Bey adlı birinin aracılığı ile Fransa kralı XVI. Louis ile mektuplaşmaya kalkmıştı" demektedir. (Berkes, a.g.e., s.84.) Berkes'in bu ifadesine karşı, Ergün "Avrupa'ya Osmanlı Devleti'nin ilk öğrenci göndermesi 3. Selim zamanındadır. O sırada Divan'da çalıştırılan Rum tercümanlar yerine kullanılmak üzere İshak adlı bir genç, devrin diplomasi dili olan Fransızca'yı öğrenmek üzere Paris'e gönderiliyor" demektedir. (Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler.")

¹⁹² Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler."

¹⁹³ Şişman, a.g.e., s. 85; Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler." Tahsil için Fransa dışında diğer Avrupa ülkelerine gönderilen öğrenciler de söz konusudur. Örneğin, 1846'da Tıp öğrenimi için Viyana'ya öğrenciler gönderilmiştir. (Berkes, a.g.e., s. 187.)

¹⁹⁴ Şişman, a.g.e., s. 4-5.

¹⁹⁵ A.e., s.5. Diğer öğrencilerin akıbeti için bkz: A.e., s.5-6.

kısmi ülkelerine döndüklerinde önemli görevlere getirilmişler, bazı sahalarda da öncü olmuşlardır¹⁹⁶. Bu itibarla -Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Paris'e yolladığı öğrenciler dikkate alınmazsa- 19. yüz yılın başlarından (Şişman'ın kabulüyle 1830'dan) itibaren Batı Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Osmanlı modernleşmesinde önemli bir yere sahiptir¹⁹⁷.

Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasında Osmanlı hükümeti tarafından kırk üç öğrenci Fransa'ya yollanmış, 1856-64 yılları arasında da Fransa'ya öğrenci gönderilmesine devam edilmiş, bu öğrencilerden büyük bir kısmı Osmanlı hükümeti tarafından Paris'te kurulan Mekteb-i Osmani'de ve bu okula bağlı olarak çalışan çeşitli Fransız öğretim kurumlarında öğrenim görmüşlerdir¹⁹⁸.

1864- 1876 yılları arasında, elli beşi Müslüman, otuz sekizi gayri Müslim olmak üzere toplam doksan üç öğrenci tahsil için Fransa'ya gönderilmiştir ki bunlardan kırk ikisi müspet ilimlerde öğrenim yapmak için gönderilen öğrencilerle, staj için gönderilen subay ve doktorlardır; geri kalan elli bir kişiyi ise çıraklık eğitimi yapan öğrenciler oluşturmaktadır¹⁹⁹. 1850- 1900 yılları arasında kimya alanında doktora yapmak üzere de üç öğrenci Almanya'ya gönderilmiştir. Öğrencilerin söz konusu alanda doktoralarını verdikleri üniversiteler, Heidelberg, Bonn, Halle üniversiteleridir²⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nin yurt dışında açtığı ilk ve tek okul olan ve 1857'de açılıp yapılan tüm masraflara rağmen arzu edilen sonuca ulaşamayınca kapatılan *Mekteb-i Osmani* ²⁰¹, Paris'te kurulmadan evvel, Osmanlı Devleti tarafından öğrenimlerini tamamlamak amacıyla gönderilen öğrenciler, ciddi bir güvence ve çalışma disiplininin yoksun bir şekilde çeşitli enstitülere dağıtılmışlardı²⁰². Bu itibarla öğrencilerin (eğitim) öğrenim derecelerini ölçmek, öğrencilerin gerek okullarda gerek tatil günlerindeki

¹⁹⁶ A.e., s.10. Fransa'ya ilim tahsili için öğrenci gönderildiği gibi, torna, dö-küm, süsleme sanatı, gravür, modelcilik, demircilik, marangozluk, saraçlık, makine, terzilik gibi sanat dallarında yetiştirilmek üzere çıraklar da yollanmıştır. (A.e., s.86.)

¹⁹⁷ A.e., s.10, 85.

¹⁹⁸ Şişman, a.g.e., s.12, 20-21; Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi, " s.68-69.

¹⁹⁹ Şişman, a.g.e., s. 72.

²⁰⁰ Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi, " s.69.

²⁰¹ Şişman, a.g.e., s. 86; Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi, " s.69; dn. 18.

²⁰² Şişman, a.g.e., s. 24.

hal ve hareketlerine dikkat etmek, onları idare etmek amacıyla (1857'de) kurulan komisyonun Fransa'da öğrenim gören öğrencilerin eğitim derecelerini ölçmek için yaptığı sınavlar neticesinde, birçok öğrencinin Paris'te kaldıkları iki sene sonunda, Aritmetiğin temel işlemlerinin, Coğrafya ve Tarihin en basit kavramlarının ötesine geçemedikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine söz konusu komisyon, Fransız sistemine uygun bir çalışma merkezinin kurulması, öğrencilerin bu merkezde toplanmaları, okulun müdürünün de aynı binada ikamet etmesi, okula kayıt için azami yaşın on yedi olması, okula her yıl düzenli olarak yetkinlikleri İstanbul'da yapılacak bir sınavla tespit edilen belli bir miktar öğrencinin alınması gerektiği sonucuna varmış, neticede Mekteb-i Osmani, Fransız Maarif-i Umumiye Nazırının himayesinde açılmıştır²⁰³. Böylece Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya gönderilmiş öğrenciler, Paris'te Mekteb-i Osmani'de bir araya getirilmişlerdir. Amaç, bu öğrencilerin daha sonra öğrenim görecekları Fransız okullarındaki dersleri zorlanmadan takip edebilmeleri için, bu okulda *hazırlık mahiyetinde* edebiyat ve fen öğrenimi görmeleri idi²⁰⁴. Kuruluş aşamasında tahsil süresi üç yıl olarak öngörülmüştür. Birinci yıl için İstanbul'dan yeni gelmiş öğrencilerin toplanabileceği bir şube oluşturulacak, bu şubede Fransızca dersi yanında, teknik kelimelerle, Tarih ve Coğrafyanın temel kavramları öğretilecek, ikinci yarı yıldan itibaren Genel Coğrafya, Aritmetik, Resim dersleri verilecekti. II. ve III. yıllarda öğrenciler, askeri sivil şubelere ayrılıp, ona göre müstakil ve alanlarına hazırlığa ilişkin- özel dersler göreceklardı²⁰⁵.

Osmanlı Devleti'nin sadece Paris'te değil, aynı zamanda yurt dışında açtığı ilk ve tek okul olan ve Mekteb-i Osmani, genel anlamda başarısız bir deneme olarak kabul edilmiş ve 1864'te lağvedilmiştir²⁰⁶. Mekteb-i Osmani'nin kapatılmasından sonra *Talebe-i Osmaniye Müdürlüğü* kurulmuş, Fransa'da ve Belçika'da öğrenim gören öğrenciler, bu merkeze bağlanmıştır²⁰⁷. Mekteb-i Osmani'nin kapatılmasının gerekçesi ise yapılan masraflara rağmen, sayıca istenildiği kadar bilgili kişi yetiştirilememiş olma-

203 A.e., s.24-25.

204 A.e., s.38.

205 A.e., s.38-39. İkinci ve üçüncü yıllarda öğrencilerin, askeri ve sivil şubeler olmak üzere müşterek ve ayrı ayrı gördükleri dersler ve ders saatleri için bkz: A.e., s.39. Ayrıca öğrencilerin Mekteb-i Osmani'de gördükleri Tarih, Coğrafya, Fransızca, Fizik, Kimya, Matematik, Resim derslerinin içeriğine ilişkin olarak bkz: A.e., s.41-44.

206 A.e., s.51-56.

207 A.e., s.56.

sıdır. Mekteb-i Osmani müdürü Esad Bey'in Paris Sefaretine gönderdiği layihada belirttiğine göre, İstanbul'da bulunan Mekteb-i Harbiye ve diğer okullar da aranılan nitelikte mezunlar vermektedir²⁰⁸. Neticede öğrencilere yapılan masrafların 200.000 Frank'a yaklaşmasına rağmen beklenenin elde edilememesi neticesinde, daha az masrafla daha çok sayıda öğrenci yetiştirmek amacıyla, İstanbul'da modern anlamda yeni bir okul açılması düşüncesi oluşmuş ve Galatasaray Lisesi açılmıştır²⁰⁹.

Fakat şu da belirtilmelidir ki Mekteb-i Osmani'nin kapatılması, Osmanlı Devleti'nin yurt dışına öğrenci göndermekten vazgeçtiği anlamına gelmiyordu; zira daha evvel de ifade edildiği gibi bu okul, öğrencilerin Fransa'da alacakları öğrenim öncesi devam edecekleri bir hazırlık okulu niteliğindedir. Söz konusu okul kapatıldıktan sonra da gerek ilim tahsili için öğrencilerin, gerek staj için subay ve doktorların yurt dışına gönderilmesine devam edilmiştir²¹⁰.

Fransa'da öğrenim gören kişilerden bir kısmı, öğretim gördükleri alanlarda öncü olmuşlar ve devlet mekanizmasında da önemli görevlere getirilmişlerdir. Örneğin Şinasi, Osmanlı Türk düşünce hayatı ve edebiyatı alanında yenilik hareketlerinin en ileri gelen isimlerindendir. Mazhar Paşa Teşrih (Anatomi), Nuri Kenan ve Fevzi Paşalar dahili hastalıklar, Şakir Paşa Fizyoloji, İbrahim Yusuf (Şevki) Bey sinir hastalıklarında ve yurt dışında öğretim gören daha birçok doktorun da tıbbın çeşitli alanlarında kuruculuk derecesinde hizmetleri geçmiştir²¹¹.

Yine yurt dışında öğrenim görmüş İbrahim Efendi, Hüsnü Yusuf, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurucusu ve ilk müze müdürü Osman Hamdi, Şeker Ahmet Paşa gibi ressamlar, resim sanatında "Batı" tekniğinin ilk temsilcileridir. Ayrıca Fransa'da tahsiline devam etmiş öğrencilerden Edhem Paşa, Mehmet Emin Paşa, Ahmet Vefik Paşa sadrazamlığa, Münir Paşa vezirliğe, Aleksandr Mavroyani sefirliğe getirilmiştir. Ek olarak Fransa'da gördükleri öğrenim sonrasında, orduda kurmay subay olarak vazifesini yerine getirenler, çeşitli okullarda hocalık yapanlar ve mahkemelerde görevlendirilen hukukçulardan (Mehmet Rifat, Ahmet Şükrü, İsmail Hakkı, Takvor Hamacıyan) bahsedilebi-

208 A.e., s.51-52.

209 A.e., s.56.

210 A.e., s.72 vd.

211 A.e., s.86.

lir²¹². Hukuk öğrenimi Fransa'da (Bordeaux Hukuk Fakültesi'nde) tamamlayan kişilerden biri de Mahmud Fuad'dır ki ülkesine döndüğünde, önce Bâb-ı âli İstişare Kalemî'ne memur olmuş (1891), daha sonra yargıçlık (Şura-yı Devlet İstinaf Mahkemesi azalığı) da yapmıştır; ayrıca Mahmud Fuad'ın "Tabiiyyet" isimli risalesi bulunmaktadır ki söz konusu eserin önemi, içeriğinin yanında, yazıldığı tarihte -Osmanlı yazım hayatında- konuya ilişkin henüz başka bir eser yayınlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır²¹³. Osmanlı eğitim ve öğretim sistemindeki modernleşme bağlamında *hukuk öğretimi* ve bu bağlamda da *Mahmud Fuad* örnek alınır, Mahmud Fuad'ın Fransa'da hukuk öğrenimi aldığı sırada (1891 öncesi), Osmanlı Devleti'nde hukuk öğretiminin ne şekilde olduğu sorulabilir. Zira devlet bir yandan modern (hukuk) öğrenimi için Fransa'ya öğrenci gönderirken, bir yandan da -özellikle bir medeni kanun düzenlenmesi gerekliliğinin ortaya çıkmasından itibaren²¹⁴- modern anlamda hukuk öğretimi verebilmek için -İstanbul'da bir- hukuk mektebi açma uğraşına girmiştir. Mahmud Fuad'ın Fransa'da hukuk öğretimi aldığı zaman diliminde, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda hukuk öğretimi *Hukuk Mektebi*'nde verilmekteydi. Günümüz İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin kesintisiz devamı olduğu Hukuk Mektebi, Darülfünun-i Sultani Hukuk Mektebi'nin öğretimine ara verildiği dönemde -1878- Adliye Nezareti'ne bağlı bir hukuk mektebi kurulması yolunda irade ve buna ilişkin yayınlanan nizamnamenin sonunda yer alan özel madde uyarınca, Darülfünun-i Osmani kurulduktan sonra bünyesine katılmak üzere, padişahın özel himayesinde kurulmuştur²¹⁵. Kendisinden daha evvel kurulmuş olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile birlikte 1900'de kurulacak olan Darülfünun'un kurucu unsuru olan Hukuk Mektebi, 17 Haziran 1296 (1880)'da devlet ricalinin katıldığı ve Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın konuşma yaptığı bir törenle öğretime başlamıştır²¹⁶. Ahmet Cevdet Paşa, açılış konuşmasında, hukuk ilminin önemini dile getirdiği gibi, o ana kadar gayret gösterilmesine rağmen müstakil bir hu-

²¹² A.e., s.86-87.

²¹³ BOA, DH.SAİDd, Dosya No: 43, Gömlek No: 363, (29 Zı-l-hicce 1281); Mahmud Fuad, *Tabiiyyet*, transkripsiyonu yapan Cihan Osmanağaoğlu, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s.13.

²¹⁴ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.III- IV, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s.1085.

²¹⁵ Mehmet Tefik Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.LXI, İstanbul, No: 1-2, (2003), s.122-123.

²¹⁶ A.y.

kuk mektebinin kurulamamasını şu cümlelerle anlatmaktadır: "Efendiler; İlmî Hukukun lüzum ve faydası malûm ve bizim buna ne mertebe muhtaç olduğumuz cümle indinde müselleme ve meczumdur. Nice müddettenberi Dersaadet'te bir *hukuk mektebi* küşadı arzu olunuyordu. Divanı Ahkâm-ı Adliye'nin teşkilinde bunun bir mertebe daha ehemmiyeti arttı. Buna mukaddime olmak üzere ol vakit Adliye Dairesinde ilmi hukuka dair bazı dersler tertip olundu. Muahharen Mektebi Sultani talebesinden bir sınıf ayrıldı, orada İlmî Hukuk tedrisine başlandı. Lâkin şimdiye kadar böyle müstakıl bir *Mekteb-i Hukuk* küşadına muvaffak olamadık. Çalışmadık değil, çalıştık ama her nasılsa vakti müsait bulamadık ... Efendiler; tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Biliyorsunuz ki Hesap, Hendese ve Kimya gibi ulûmu akliyyeyi talim için peygamber gelmedi ama kavanini şer'iyeyi telkin ve tebliğ için ulûlazim Peygamberler geldi. Bu babda başka delil iradına hacet göremem"²¹⁷.

Hukuk Mektebi'nin kurucu unsuru olacağı, Osmanlı Devleti'nde üniversite açılması denemelerine bakıldığında, Darülfünun (üniversite) açılması girişimlerinin, Tanzimat Fermanı'nın ilanının akabinde başladığı, fakat darülfünun ancak 1863'te açılabilirdiği görülmektedir. Darülfünun'un eğitime başlaması, halka açık serbest konferanslar şeklinde olmuş, asıl açılış ise, *Darülfünun-i Osmani* adıyla (79 ile 128. maddeleri arasında modern yüksek öğretimi "darülfünun" başlığı altında düzenleyen) Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlüğe girdikten sonra 1870'te gerçekleşebilmiştir; Nizamnameye göre darülfünun "Hikmet ve Edebiyat", "İlm-i Hukuk", "Riyaziye" olmak üzere üç şubeden oluşacak, on altı yaşını doldurmuş öğrenciler darülfünuna kaydolabilecekler ve öğrenim süresi de üç yıl olacaktır. Bu şekilde nizamname ile kuruluş ve işleyiş esasları tespit edilerek fiilen öğretime de başlayan Darülfünun-i Osmani iki yıl sonra 1872'de fiilen 1873'te de hukuken kapatılmıştır. Kapatılma sebebi ise Cemalettin Afgani'nin bir gece dersi sırasında peygamberliğe ilişkin olarak "nübüvvet bir sanattır" ifadesini kullandığı söylentisinin yayılmış olmasıdır²¹⁸. Olay tam benzerlik gösterirse de Takıyüddin'in kurduğu *rasathanenin* yıkılmasını hatırlatmaktadır. Gerçi burada dönemin şeyhülislamının "gökleri rasat etmenin uğursuz olduğunu, nerede bu işe teşebbüs edilmişse orada devletin harap olduğu" fikri itibar görerek, sadece

²¹⁷ Ergin, a.g.e., C.III- IV, s.1093-1094.

²¹⁸ Özcan, "İstanbul Üniversitesi* Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s.110-114.

Takiyüddin rasathane müdürlüğünden alınmamış, rasathane de ortadan kaldırılmıştır. Darülfünun-i Osmani'nin kapatılmasında da Cemalettin Afgani'nin sözleri sadece kendisini bağlamamış, o sözleri sarf ettiği üniversitenin (kurumun) kapatılmasına da sebebiyet vermiştir. Bu durum üniversitenin varlığına karşı olan muhalefetin gücünü de göstermektedir. Eğitim ve öğretimdeki modernleşme ve ulemanın toplumdaki üstün -itibarlı- konumu arasındaki ilişki açısından Ortaylı'nın şu cümleleri konuyu aydınlatacak niteliktedir: "Modern çağa geçilip, modern dünyanın gereklerine uygun bir eğitim düzenlemesine gidildiğinde, Osmanlı uleması toplumsal üstünlüğünü kaybetmeğe başlamıştır. Lâik eğitim kurumları ve bu kurumlardan yetişen bürokratlar medresenin, medrese de onların düşmanı kesilmiştir"²¹⁹.

Darülfünun-i Osmani'nin kapatılmasının ardından medrese dışı yüksek öğretim yeniden boş kalmıştır²²⁰ ki söz konusu durumun neticesi, hukuk alanındaki modernleşme sürecine rağmen, adalet hizmetlerini bu gelişmeyle paralel olarak ifa edebilecek yargıç ve adliye çalışanlarının yetişirilememesi endişesidir. Neticede Darülfünunu Sultani Hukuk Mektebi, 1874 yılında bir irade-i seniye ile açılmış, 1876'da da halka duyurulmuştur ki *Darülfünunu Sultani Hukuk Mektebi*, modern anlamda teşkilatlanmış ve mezun vermiş ilk hukuk fakültesidir. Öğretim süresi dört yıl olarak belirlenen söz konusu Hukuk Mektebi'nde dört yıllık öğrenimlerini tamamlayanlar, doktora sınavına girerek doktora tezi hazırlamaya da hak kazanacaklardı²²¹. 1881'de Ohannes Karakaşyan adlı öğrenci, ödünç konusunda karşılaştırmalı bir hukuk tezi hazırlayarak -söz konusu tez, Türkiye'de hukuk alanında yazılan ilk doktora tezi olarak nitelendirilmiştir²²²- "doktor" unvanı almıştır²²³.

Osmanlı Devleti'nde modern hukuk öğretimi için kurulan Mekteb-i Hukuk'un (Mekteb-i Hukuk-i Şahane) öncesinde, Da-

²¹⁹ Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, s.77.

²²⁰ Darülfünun-i Osmani kapatıldıktan sonra-Ergin'in tespiti ile- bu Darülfünun'la arasında "asla bir münasebet ve rabita bulunmayan" *Darülfünun-i Şahane* 1900'de açılmıştır. (Ergin, a.g.e., C.III- IV, s.1209, 1215.)

²²¹ Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s.115-117.

²²² Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi," s.70. Borçlar Hukuku alanında hazırlanmış olan tezin başlığı "Mecelle Madde 804-832 Âriyetin Mîlel-i Muhtelifle ile Tatbiki" dir. Söz konusu tezin transkripsiyonu için bkz: Akman, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi," s.71-86.

²²³ Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s.117.

rüfünun-i Sultani Hukuk Mektebi bulunduğu gibi, bu kurumun öncesinde de -hukuk öğretimindeki modernleşme çabalarının kapsamında dile getirilebilecek- 1854 tarihinde kurulan *Muallimhane-i Nüvvab* ile karşılaşmaktadır. Medreselerin modern anlamda hukukçu -özellikle yargıç- yetiştirebilecek kapasiteye sahip olmamalarının neticesinde, kadı (yargıç) yetiştirmek amacıyla *Muallimhane-i Nüvvab* açılmış, söz konusu okul, ilk mezununu 1856'da vermiş, 1885'te adı Mekteb-i Nüvvab şeklinde adı değiştirilmiş, 1908 yılında Mekteb-i Kuzat ismini almış, 1909'da da *Medresetü'l Kuzat* olmuştur²²⁴.

Hukuktaki modernleşme süreci, Batı Avrupa kökenli hukuk kaynaklarını ve usul kurallarını bilen hukukçuların varlığını gerekli kılmıştır ki Batı Avrupa geleneğinden beslenmiş modern hukuk öğretimi kurumlaşana kadar, *Muallimhane-i Nüvvab*'la mevcut Osmanlı hukukçularının kendilerini hukuk alanındaki reformlara uyarlayabilmeleri amaçlanmıştır. Şöyle ki söz konusu okulun mezunları, kadı olarak şer'i mahkemelerde görev yaptıkları gibi, kadıların Meclis-i Tahkikat üyesi olmaları sebebiyle, yeni mahkemelerde de görev üstlenmişler, nizamiye mahkemelelerinin hakimleri olarak da çalışmışlardır²²⁵.

Neticede Modern anlamda hukuk öğretimi vermek üzere kurulan, öğretimi Türkçe ve öğretim süresi üç yıl olan²²⁶ Mekteb-i Hukuk'a (Mekteb-i Hukuk-i Şahane) dönülürse, söz konusu okulun yoğun bir ders programına sahip olduğu görülür: (1884 tarihi itibarıyla), *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, *Ceza Kanunnamesi*, *Ticaret-i Berriyye Kanunnamesi*, *Ticaret-i Bahriyye Kanunnamesi*, *Arazi Kanunnamesi ve Tapu Nizamnamesi Muamelatı*, *Medhal-i İlm-i Hukuk*, *Edebiyat-ı Türkiye*, *Talim-i Kitabet*, *Fransızca*, *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiyye*, *Usul-i Muhakemat-ı Ticariyye ve Teşkilat-ı Mehakim Nizamnamesi*, *Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyye*, *Hukuk-i Düvel*, *Tarih-i Hukuk-i Düvel ve Muahedat-ı Osmaniyye*, *Hikmet-i Hukuk*, *Tarih-i Hikmet-i Hukuk*, *Belagat-i Türkiye*, *Talim-i Hitabet*, *Roma Tarihi*, *Usul-i Defteri*, *Talim-i Muhakeme-i Hukukiyye ve Ticariyye ile Hülasa-i Evrak ve Tanzim-i İlam ve Müntahab Ebbas Hakkında İmtihan ve Mübahase*, *Hukuk-i Siyasiyye-i Osmaniyye-i Dahiliyye* yani *Hukuk-i Esasiyye ve İdare-i Mülkiyye*, *Vesaya*,

224 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s.100, 105-106.

225 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 106-107.

226 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 123, 130-131.

Feraiz, Ahkam-ı Evkaf, Kitab-üd-diyyat, Mürafa-i Şer'iyye, Fransızca Retorik, Talim-i Kitabet-i Franseviye, Tarih-i Umumi, Tarih-i İslam, Hukuk-i Siyasiyye-i Osmaniyye isimli dersler okutulmuş, daha sonraki yıllarda da bu derslere yeni dersler eklenmiştir²²⁷. Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin ders programı ile Mahmud Fuad'ın "Fransa'da Bir Mekteb-i Hukuk" isimli yazısında belirttiği Fransa'daki hukuk fakültelerinin -Bordeaux Hukuk Fakültesi'nin- ders programları karşılaştırıldığında, Fransa'daki hukuk fakültelerinin programında, Osmanlı Devleti'ndeki Mekteb-i Hukuk'un programında mevcut bulunan (İslam hukukuna ve Fransızca öğretimine ilişkin dersler bir yana bırakılırsa), Talim-i Kitabet, Talim-i Hitabet, Kitab-üd-diyyat gibi derslerin olmadığı, Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin ders programının daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır²²⁸. Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin (sonradan eklenen dersler de dahil olmak üzere) ders programındaki bu yoğunluğa değinen Özcan, söz konusu ders programının gerçekçi bir şekilde değerlendirildiğinde, bazı derslerin seçimlik olduğunun kabulünün gerektiğini ifade etmektedir²²⁹. Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin ders programına Edebiyat, Yabancı Dil - Fransızca-, Felsefe ve Tarihe dair derslerin dahil edilmesinin yorumunu, konuya Hukuk Mektebi öğrencileri arasında tecanüs ve mümaselet (benzeyiş) bulunmayışından hareketle giren Ergin de şu cümlelerle yapmaktadır: "Talebe arasında Avrupalı bir şekilde kurulmuş ve işlemiş olan Mektebi Sultani'den veya ilk liselerden olan Darüşşafaka'dan gelenler bulunduğu gibi medresede okuyarak Arabcayı bile öğrenememiş, Türkçeyi ise hiç okumamış kimselerin olduğunu hatırlar ve bunlara Türk diline ve İslâm kültürüne büsbütün yabancı olan Rum, Ermeni ve Yahudi çocuklarını da ilâve ederseniz ilk Hukuk Mektebinin biribirinin dilini anlamaz kimselerle dolu nasıl bir Babil kulesi olduğunu anlarsınız"²³⁰. Öyleyse Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin ders programındaki yoğunluk, bir yandan lise düzeyinde gerekli öğretimi alamamış olan öğrencilerin bu eksikliğini tamamlanmasına yönelikken, diğer taraftan da öğretim düzey ve nitelikleri farklı olan öğrenciler arasında uyumun sağlanması amacıyla kaynaklanmaktaydı. Neticede Özcan'ın tespiti ile, programda mevcut

²²⁷ Ergin, a.g.e., C.III- IV, s.1104-1105; Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 125-126.

²²⁸ Mahmud Fuad, "Fransa'da Bir Mekteb-i Hukuk," Hukuk Dergisi, Dersaadet, No: 9, (Şaban 1308 -Mart 1891), s.143.

²²⁹ Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 127.

²³⁰ Ergin, a.g.e., C.III- IV, s.1110.

derslerin içeriklerinin gerektiği düzeyde bulunup, tam anlamıyla -söz konusu içeriğin- öğrenciye de ulaştırılabildiği farz edilirse, Osmanlı Devleti'ndeki dönemin hukuk eğitiminin, önemli bir kültürel alt yapı oluşturduğunu da kabul etmek gerekir²³¹.

Mekteb-i Hukuk-i Şahane'nin kuruluşu dikkate alındığında, öncelikle Tanzimat Fermanı ile başlayan hukuk resepsiyonunun, Osmanlı modernleşmesinin temel taşlarından biri olduğu göz ardı edilmemelidir. Hukuk alanındaki resepsiyon (iktibas) hareketi, bir yandan hukuk algılamasındaki ve kurallarındaki modernleşmeyi sağlar, devlet mekanizmasındaki ve toplumdaki modernleşmeyi tetiklerken, diğer yandan da Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin kurulmasıyla sona erecek, hukuk ikiliğine sebep olmuştur. Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki gelişmeler neticesinde, Osmanlı Devleti, hukuk devleti ilkesine göre yeniden örgütlenmekteydi ki söz konusu durum, (yargıçlar başta olmak üzere) kamu bürokrasisindeki hukuk algısının da Kıta Avrupası (Fransız) sistemine uygun olarak şekillendirilmesini gerekli kılıyordu²³². Devletin modernleşmesi, modern hukuk ilkelerinin ve modern yasaların da kabulünü gerektiriyordu ki kendi yaptığı ya da uyguladığı pozitif hukuk kurallarının ihtiyacı karşılamadığını, "gerektiği kadar" çağdaş -modern- olmadığını kabul eden devlet, hukukun belirli sahalarında, Batı Avrupa'dan hukuk metinlerinin (kodlarının) alınmasında bir sakınca görmemiştir. İktibas edilen yasa metinlerinin gerektiği gibi uygulanabilir olması için uygulayıcıların da (özellikle yargıçların) modern hukuk öğrenimi almaları gerekiyordu ki 1854'te Mualimhane-i Nüvvab ile başlayan süreç, 1880'de açılışı yapılan Mekteb-i Hukuk-i Şahane'ye ulaşmıştır. Böylece modernleşme bağlamında devlet, bir yandan modern eğitim ve öğretim kurumları oluştururken, diğer yandan da eğitim ve öğretim için yurt dışına öğrenci göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin yurt dışına öğrenci gönderme geleneğini Türkiye Cumhuriyeti de devam ettirmiştir. Birinci Baskısı 1959'da yapılmış "Garplılaşmanın Neresindeyiz?" sorusunu isim olarak taşıyan eserde, -Batı- Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne öğrenci gönderilmesi gerekliliğinden bahsedilmektedir. Günümüz medeniyetinin ilme ve onun uygulamasına dayandığını belirten yazar (1959'da) yurt dışına öğrenci gönderilmesi gerekliliği şu

231 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 126- 127. Zamanla Hukuk tahsili görmek isteyenleri sayısının artması neticesinde, Selanik'te, Bağdat'ta, Konya'da ve Beyrut'ta da birer hukuk mektebi açılmıştır. (Ergin, a.g.e., C.III- IV, s.1116.)

232 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi," s. 121.

cümlelerle dile getirmektedir: "Hakikî ilmi memlekete getirip yerleştirmedikçe; bu zihniyetle yetişmiş unsurlardan mahrum oldukça [garplılaşma] ve ihtiyaçlarımızı lâyıkiyle tatmin edip yüksek bir hayat seviyesine erişmek mümkün [değildir] ... Aynı suretle diğer vasıfları ne olursa olsun, ilmî zihniyete sahip ve onu idame ettirmeğe, ilmî araştırmalara, şahsî tefekkür ve teşebbüslere muktedir münevverler yetiştirmeyen bir tahsil sistemi fayda yerine zarar [verecektir] ... Madem ki... büyük sayıda şiddetle ihtiyacımız olan ilim adamlarını, mütehassısları, mevcut müessese ve maarif sistemimiz bugün yetiştirememektedir; ve ne vakit yetiştireceğini, hattâ zamanla buna muvaffak olup olmayacağını da bilemediğimize göre bu tip insanları ister istemez harıçte, Avrupa ve Amerika'da yetiştirmek mecburiyetindeyiz"²³³.

Turhan'ın yurt dışına öğrenci gönderilmesinin gerekliliğine ilişkin dile getirdiği unsurların, Osmanlı Devleti'nin bu bağlamdaki gerekçelerinden pek farklı olmadığı görülmektedir. Fark yurt dışındaki öğrenci gönderilebilecek ülkelere Amerika Birleşik Devletleri'nin de eklenmiş olmasıdır. Ayrıca söz konusu ifadelerin yazarı, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi yönteminin, modernleşme uğraşı -garplılaşma cehdi- kadar eski olduğunu da vurgulamaktadır²³⁴.

5. Sonuç

Modern devletin ulus devlet olması bağlamında, modernleşirken, ulus devlete dönüşmek zorunda olan devlet, hukuk önünde eşit haklara sahip vatandaşlardan oluşan toplumsal yapı ve bunun siyasi olarak örgütlenmesini de sağlamak zorundadır. Asırlarca millet sistemini uygulamış ve söz konusu sistemle varlığını uzun süre devam ettirmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus devlete geçiş süreci doğal olarak sancılı olacaktır. -Or-

²³³ Turhan, a.g.e., s.108. Yazar cümlelerine -yurt dışına öğrenci gönderme usulünün eski cazibesini yitirdiğini de ekleyerek- şu şekilde devam etmektedir: "Avrupa ve Amerika'ya talebe gönderme tedbirinin münevverler arasında cazibesini kaybetmiş olduğunu şüphesiz biz de biliyoruz. Filhalka bu tedbir, görünüşte şifa bulmaz, müzmin bir hastaya, sırf cehalet ve yarım tedavi yüzünden muhtelif defalar tatbik edildiği halde tesirsiz kalan bir ilâci tavsiye etmeye benzer. Binaenaleyh o hastayı, kabahatin ilâçta olmadığına ikna etmek ne kadar güçse tamamiyle aynı sebeplerden ötürü. Avrupa'ya talebe gönderme tedbirinin bu memleketi kurtaracak biricik çare olduğunu münevverlerimize kabul ettirmek de o kadar zordur" (A.e., s.109.) Turhan'ın modernleşme bağlamında yurt dışına öğrenci gönderilmesine, diğer unsurlara oranla önemli (belki de ifa edebileceği fonksiyondan daha abartılı) bir rol verdiği görülmektedir.

²³⁴ A.e., s.109.

taylı'nın ifadesiyle, imparatorluğun en uzun yüz yılı- 19. yüz yıl, parçalanmış imparatorluğun, finalde ekonomik açıdan yarı sömürge halini alma sürecini de içeren yüz yıldır. *Muhteşem Süleyman* ve torunlarının, kendilerine asla denk görmedikleri "hasımları"na -feodalizmden çıkmış, mutlak monarşilere dönüşmüş devletlere- tanıdıkları imtiyazlar, bir süre sonra Osmanlı tebaasının aşama aşama fakirleşmesinde en büyük rolü oynayacak unsurlar haline gelmişlerdir. Artık devlet, kendisinden kopmaya çalışan unsurlarıyla modernleşme, bir anlamda adı konmamış bir uluslaşma çabasındadır. Tüm tebaaya uygulanacak yasalara ihtiyacı vardır, tüm tebaa eşit vatandaşlar haline gelmelidir ki Osmanlı Devleti çatısı altında yaşamının cazibesi yeniden söz konusu olabilsin. Uygulaması yüz yıllar süren devlet zihniyet ve sisteminin, toplumsal yapının, belirli bir sürede tamamen değiştirilmesi, revize edilmesi zordur. 1789 sonrası Milliyetçilik ilkesinin kabul edildiği, ulus devletlerin oluşumlarından bahsedildiği dönemde, Osmanlı Devleti'nin çatısı altında, dilleri, dinleri, etnik kökenleri, renkleri ayrı birçok topluluk bir arada yaşamaya devam ediyordu. İmparatorluk sisteminin işlediği, Osmanlı İmparatorluğu'nun, adaletin, gücün, uygarlığın, zenginliğin, refahın temsilcisi görüldüğü dönemlerde sorun çıkartmayan bu farklılıklar, güç ve zenginlik tükenip, devletin, yaşadığı çağın uygarlığını, bilim ve teknolojideki gelişmelerini takip edemediği andan itibaren problem olmaya başlamıştır²³⁵. İmparatorluk çözülüp, dağılırken, Osmanlı elit zümresi, çözüm arayışına girişmiştir ki çözüm -hasımlarda- savaş alanlarının yeni galiplerindedir. Artık çağın uygarlığını onlar temsil etmektedirler. Onların bilim ve teknolojideki geldikleri aşama, siyasi ve hukuki sistemleri, idari yapıları yavaş yavaş örnek alınmaya başlanacaktır. Peki Batı Avrupa devletlerinin toplumsal hayatları, Buraya ünlem koymak gerekir; zira -Batıcılık akımı taraftarları hariç tutulursa- Osmanlı aydınlarının çoğu Batı Avrupa'nın hayat tarzının, Osmanlı toplumuna uymayacağı görüşündeydiler. Gerekçe Batı Avrupa'nın dininin, Osmanlı hakim milletinin yani Müslümanlar'ın dininden farklı olmasıydı. Sorun, medeniyet unsurları iktibas edilecek ülkelerin, toplumsal hayatlarının Osmanlı ülkesine girmesinin nasıl engelleneceği, böyle bir engellenmenin mümkün olup olmadığı noktasında düğümlenmekteydi. Ziya Gökalp'in en çok eleştirildiği ve teorisindeki çatlak olarak görülen nokta da

²³⁵ Bu ifadeler, uluslaşmış Batı Avrupa devletlerinin, ulus devlet öncesi, toplumsal bakımdan tam anlamıyla homojen oldukları kanısını uyandırmamalıdır.

budur. Şöyle ki Gökalp, Türk ulusuna ait gördüğü unsurları (dil, din, güzellik duygusu, ahlak vs) -milli-kültür başlığı altında sınıflandırarak, -uluslar arası topluma ait olan- medeniyetin buna müdahalesini istememiştir. Mümkün müdür? Günümüz toplumları dikkate alındığında düşünürün bu bağlamdaki fikrinin tartışılır olduğu ortaya çıkmıştır.

Toplumsal hayata mutlak olarak yansısın ya da yansımaysın, Osmanlı Devleti, kurumlarıyla, hukuk sistemiyle, eğitim ve öğretiliyle modernleşme çabasını başlatmıştır. Asırlarca uygulanmış millet sistemi çözülmek zorundadır; artık -şahsın hukuku ve aile hukuku alanları *şimdilik* bir kenara bırakılsa da- tüm tebaaya olabildiğince aynı yasalar tatbik edilecek, tüm tebaa aynı yargı makamlarıyla muhatap olacaktır. Pratikte beş çeşit mahkeme ortaya çıkmış olsa da (Nizamiye, Şer'iye, Cemaat, Ticaret, Konsolosluk Mahkemeleri²³⁶) ideal budur ve devlet, 1869'da ilk ve tek vatandaşlık yasasını (Tabiiyet-i Osmaniyeye Kanunnamesi) yürürlüğe sokmuştur. Söz konusu kanun, Osmanlı vatandaşlığını hukuki olarak tespit ederken, devletin ilk Anayasa'sı (1876) da hangi din ve mezhepten olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin vatandaşlığında bulunanların "Osmanlı" tabir olunacağını öngörmüştür. Zikredilen vatandaşlık kanunu da, devletin ilk Anayasa'sı da Osmanlılık ideolojisini temel almıştır ki söz konusu hukuki metinlerin içeriğindeki amaç, (madem ki çağ modern -ulus- devlet çağıydı) "Osmanlı milleti" ni oluşturmaktır. Bu ideolojiyi eğitim ve öğretim kurumları da temsil etmeli, Osmanlı vatandaşları bu zihniyet doğrultusunda yetiştirilmeliydi. Böylece Klasik Dönem'de cemaatlerin imtiyazlarından biri olarak kabul edilen eğitim ve öğretim, artık devletin görevi olarak görülmeye başlanmış, devlet, Müslüman ve Müslüman olmayan öğrencilerin aynı anda devam edebileceği modern eğitim ve öğretim kurumları oluşturduğu gibi, cemaatlerin -ve yabancı devlet vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde- kurdukları okulları da denetleme çabasında olmuştur.

Modernleşmek isteyen devletin zihniyeti dikkate alındığında, öncelikli amacın, devletin çözülme ve parçalanmadan kurtarılarak, varlığının devamının sağlanması olduğu görülür. Batı Avrupa devletleri, bilim ve teknoloji alanında yaşadıkları gelişmelerle, Osmanlı Devleti'ni savaş alanlarında yenmekte, onun toprak kaybına sebep olmaktadır. Öyleyse savaş alanındaki düşmanın, onu güçlü kılan yanları öğrenilecektir. Bu anlayışla, bazı

²³⁶ Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.298-299.

Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açılacak, öncelikle asker kişiler olmak üzere Batı Avrupa'dan uzmanlar getirilecek, modern eğitim ve öğretim kurumları oluşturulacak, Tanzimat Fermanı ile birlikte de hukukta resepsiyon süreci başlayacak²³⁷, devletin diğer kurumları gibi idare mekanizması da revize edilmeye çalışılacaktır. Daha birçok unsur eklenebilecek bu liste, Osmanlı modernleşmesinin bütünsel bir hareket olduğunu göstermektedir. Devlet tüm kurumlarıyla birlikte, Lale Devri'nden itibaren -II. Mahmut Dönemi'ne kadar olan tökezlemeler bir kenara bırakılırsa- kararlı bir şekilde modernleşme çabasındadır. Özellikle 1839'dan devletin sona ermesine kadar uzanan süreç (Tanzimat Dönemi) bu bağlamda bir geçiş sürecidir. Göreceli başarı ve başarısızlıklarını Türkiye Cumhuriyeti'ne miras bırakan - hukuk sahası başta olmak, eğitim ve öğretim sistemi de dahil olmak üzere, çoğu konuda ikiliklerin, birisi dünya savaşı olmak üzere birçok savaşın, isyanların, yarı sömürge olmanın verdiği ekonomik buhranların yaşandığı- bir geçiş süreci.

Osmanlı Devleti içinde barındırdığı tüm bu sorunlarla beraber fakat bu sorunlardan kurtulmak için modernleşme sürecini daima işletmiştir. Çalışmanın çıkış noktası olan eğitim ve öğretimdeki modernleşme, Osmanlı modernleşmesinin en önemli unsurlarından biri hatta en önemlisidir. Çünkü eğitim ve öğretim mekanizması çağı temsil etmeyen toplum, ne kadar uğraşırsa uğraşsın çağdaşlaşamayacaktır (modernleşemeyecektir); bu itibarla modernleşme idealine sahip olan devlet, tüm kurumlarının

²³⁷ İfade tarzı bakımından katı ve sarsıcı, modern hukuk resepsiyonları açısından fazlasıyla abartılı olmakla beraber, genel anlamda toplumların yenilgileriyle birlikte hukuk kurallarını sorgulamaları açılımında, Ökçesiz'in şu ifadesine yer vermek ilginç olacaktır: "Tüm mağluplar, namerde muhtaç olur gibi, yenenin hukukuna mecbur ve muhtaç olmuşlardır, kendilerine zafer güneşi parlayıncaya değin, bu güneş bu kez başkalarını yakıp kavurmuş olsa da." (Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk ve Adalet Üstüne Duygular, " Doğu Batı Düşünce Dergisi Hukuk ve Adalet Üstüne, Ankara, sene 4, No: 13 (Kasım, Aralık, Ocak 2000-01), s.225-226.)

Yazar söz konusu ifadeleri, bir toplumun genel anlamda başka bir toplumun hukuk ilke ve kurallarını benimsemesinden ziyade, bireyin hukuk ve adaletle ilişkisi bakımından dile getirmiştir. Zira makalesini şu cümlelerle bitirmektedir: "Hukuk ve adalet üstüne üstüne geliyorsa 'İnsan'ın, o hukuk ve adalet asla üstün değildir. O hukukun ve adaletin 'hukukun üstünlüğü' kavramıyla onurlandırılması, insanın onurunun çalınmasıyla olanaklıdır". (Ökçesiz, "Hukuk ve Adalet Üstüne Duygular, " s.230.)

Ayrıca, Türk toplumu için, Osmanlı modernleşmesi bağlamında yapılan hukuk alanındaki kısmi resepsiyon, hiç yaşanmamış bir durum değildir. Zira Türk toplumları tarih içinde bazen kısmen bazen de tamamen, resepsiyon yoluyla hukuk sistemlerini değiştirmişlerdir. (Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.263-264.)

önünde eğitim ve öğretim sistemini çağın bilim ve teknolojisini, gelişim düzeyini, medeni zihniyetini yansıtır şekilde örgütlemelidir. Osmanlı Devleti bu bağlamda, kurumlardaki bozulmaların başlaması öncesinin Klasik Dönemi'nde, eğitim ve öğretimde kendisinden bekleneni yerine getiren medreseleri bir yana bırakarak, yeni "modern" eğitim ve öğretim kurumları oluşturmaya çalışmıştır. Söz konusu kurumlar için Batı Avrupa ülkelerinden hocalar davet ederken, tahsillerini -uygarlığın temsilcisi oldukları düşünülen- Batı Avrupa ülkelerinde yapmak üzere, bu ülkelere öğrenci göndermiştir.

Devletin eğitim ve öğretim alanında -özellikle Tanzimat'la birlikte, pozitivist ve rasyonalist anlayışla- yaptığı yenilikler, sadece eğitim ve öğretim alanıyla sınırlı kalmamış, tüm devlet kademelerinde -bürokraside- ve toplumda etkisini göstermiş, Cumhuriyet'e giden yolda, meşruiyetini dinden almayan devletin kurulmasına zemin hazırlamıştır²³⁸

Böylece ülke içinde ve dışında modern eğitim ve öğretim almış olan kişiler, modernleşme çabasını benimseyecekler, bu çabanın temsilcisi olacak ve aynı zihniyeti yetiştirmekte olan nesillere de aktaracaklardır. Bu bağlamda öğretimin tıp, teknik vs. tüm dallarındaki modernleşme önemlidir. Fakat (hukuk alanında, dolayısıyla) hukuk öğretimindeki modernleşmenin de Osmanlı modernleşmesinde ayrı bir yeri vardır; zira tüm mekanizmasıyla, kurumlarıyla, toplumuyla modernleşme çabasındaki devlet, bir dönüşüm içindedir ki "hukuk" da bu dönüşüm sürecini sağlamlaştıracak en önemli vasıtalarından biridir ve modernleşme idealini yansıtmak zorundadır. Öyleyse hukuk öğretimi veren okullar, öğretim verdikleri öğrencilerde modern hukuk algılamasını da oluşturmak mecburiyetindedirler; bu nedenle Tanzimat Fermanı'ndan itibaren, hukuk okulu açılması gündemde olmuş, asırlardır Osmanlı Devleti'nin hukukçularını yetiştiren medreselerden ayrı İstanbul'da modern anlamda bir hukuk okulu (mektebi) açılma uğraşı, önce Darülfünun-i Sultani Hukuk Mektebi'nin açılması, daha sonra da Mekteb-i Hukuk'un (Mekteb-i Hukuk-i Şahane) kurulmasıyla sonuç vermiştir.

²³⁸ Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci," s.317-319.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, 6.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000.

Akın, Haydar, Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı, 1.bs., Ankara, Dost Kitabevi, 2001.

Akkaya Kia, Rukiye, Moderniteden Postmoderniteye Ege-menlik ve Hukuk, 1.bs., İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2006.

Akman, Mehmet, Osmanlı Devletinde Kardeş Katli, 1.bs., İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

Akman, Mehmet, "Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi, " Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İstanbul, No: 1, (2006 Bahar), s.65-86.

Akşin, Sina, "Siyasal Tarih (1789-1908), " Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, C.III, 4.bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s.77-188.

Antel, Sadrettin Celâl, "Tanzimat Maarifi, " Tanzimat, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.441- 462.

Armağan, Mustafa, Büyük Osmanlı Projesi, 1.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

Avcı, Mustafa, Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar, İstanbul, Gökkuşbu, 2004.

Avcı, Mustafa, "Biyö-Hukuk ve Özellikle Klonlamaya İlişkin İslâm Hukukundaki Görüşler, " Kamu Hukuku Arşivi, sene 8, No:2, (Kasım 2005), s.142-152.

Aydın, Mehmet Âkif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa, " İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s.37-57.

Aydın, Mehmet Âkif, Türk Hukuk Tarihi, 5.bs., İstanbul, Hars Yayıncılık, 2005.

Aydın, Mehmet Âkif, "Mecelle'nin Hazırlanışı, " İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s.59-80.

Aydın, M. Akif, "Osmanlı Hukuku, " Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat, haz. Coşkun Çakır, 1.bs, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005, s. 171-224.

Aydın, Mehmet Âkif, "Türk Hukuk Tarihçiliği, " Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi, İstanbul, C. III, No:5 (2005), s.9-25.

Beaudet, Pierre, "Atina ve Mısır'da Antik Uygarlıklar ve 'Batı'nın İcad Edilmesi," çev. Kadir Cangızbay, Medeniyetler Çatışması Samuel P. Huntington v.d., der. Murat Yılmaz, 8.bs., Ankara, Vadi Yayınları, 2003, s.308-317.

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, haz. Ahmet Kuyaş, 6.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Berki, Ali Himmet, Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), İstanbul, Hikmet Yayınları, t.y.

Bilgin, Vejdi, Fakih ve Toplum Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.

Bilmen, Ömer Nasuhî, "Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye" Kamusu, C.I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949.

Bousquet, G. H., "Fıkıh Muamması ve Kaynakların Esrarı," İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.23-52.

Bozkurt, Gülnihâl, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Re-sepsiyon Süreci (1839-1939), Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Bozkurt, Gülnihâl, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), 2.bs., Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.XVI, İstanbul, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1992.

Cevdet Paşa, Tezakir 1-12, haz. Cavid Baysun, 3.bs, Ankara, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Cihan, Ahmet, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon," Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme, İstanbul, Ark Kitapları, 2006, s.13-65.

Cin, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3.bs., Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992.

Cin Halil, Akyılmaz Gül, Türk Hukuk Tarihi, Konya, Sayram Yayınları, 2003.

Dalkıran, Sayın, İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı -OSAV- Yayınları, 1997.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876*, C.I ve C.II, 1.bs., çev. Osman Akinhay, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997.

Demir, Abdullah, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 2006.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, 14.bs., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1997.

Dinçer, Ömer, "Koçibey Risalesi, " *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, haz. Coşkun Çakır, 1.bs, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005, s.259-277.

Doğan, İlyas, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar, " (çevrimiçi) http://www.uydukurdu.com/forum/archive/index.php/index.php/tanzimat_sonrasi_osmanli_aydinlarinda_cagdaslasma_sorunu_ve_arayislar-t78249.html. (Dn:17), 04 Nisan 2007.

Düzenli, Pehlül, "Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme, " *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, C. III, No:5 (2005), s.441-475.

Ekinci, Ekrem Buğra, *İslâm Hukuku -Umumî Esaslar-*, 1.bs., İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2006.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.I-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.III- IV, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.

Ergün, Mustafa, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler, " *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No:17 (Mart 1990), s.453-457, (çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=860>, 16 Ocak 2008.

Erjem Yaşar, Kızılçelik Sezgin, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, İzmir, Saray Yayıncılık, 1996.

Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi, 2005.

Mahmud Fuad, *Tabiiyyet*, transkripsiyonu yapan Cihan Osmanağaoğlu, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, 2.bs., İstanbul, Doğan Kitapçılık AŞ, 2004, s.35-36.

Gökalp, Ziya, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, haz. Yalçın Toker, 2.bs., İstanbul, Toker Yayınları, 1992.

Gökalp, Ziya, Hars ve Medeniyet, 2.bs., Ankara, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1972.

Gökalp, Ziya, Makaleler V, haz. Rıza Kardeş, 1.bs, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Hamidullah, Muhammed, "İslâm Hukuku Üzerine Roma Hukukunun Tesiri, " İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.7-22.

Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Sözlüğü, 6.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.

Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, C. I, (A-D) ve C.IV, 1.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1978.

Hançerlioğlu, Orhan, Toplumbilim Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986.

Hanioğlu, M. Şükrü, "II. Meşrutiyet Dönemi 'Garbcılığı'nın Kavramsallaştırılmasındaki Üç Temel Sorun Üzerine Not, " Doğu Batı Düşünce Dergisi -Dün Bugün Yarın İdeolojiler 4-, Ankara, sene 8, No:31 (Şubat, Mart, Nisan-2005), s.55-64.

Heyd, Uriel, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması, " çev. Sami Erdem, Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine -Makaleler-, der. Ferhat Koca, 1.bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002, s.99-136.

Huntington, Samuel P., "Medeniyetler Çatışması mı?"çev. Mustafa Çalık, Medeniyetler Çatışması Samuel P. Huntington v.d., der. Murat Yılmaz, 8.bs., Ankara, Vadi Yayınları, 2003, s.22-49.

Huntington, Samuel P., Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, çev. Mehmet Turhan, Y.Z. Cem Soydemir, 3.bs, İstanbul, Okuyan Us Yayın, 2004.

İbn Sinâ, Kitâbu's-Şifâ Mantığa Giriş Medhal, çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif, 2.bs., İstanbul, Nesil Yayınları, 2003.

İlhan, Cengiz, Hukukun Doksan Dokuz İlkesi Eski Hukukun, "Mecelle"nin, Doksan Dokuz Genel Kuralının (2-100. maddeler) Çevirisi, Yorumu, Günümüz Hukuku ile Karşılaştırılması, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.

Imber, Colin, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, çev. Murteza Bedir, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu, " Belleten, C. XXVIII, No: 112, (Ekim 1964), s.603-621.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

"İslam Dünyasının Mucitleri, " Focus Popüler Bilim ve Kültür Dergisi, İstanbul, sene 11, (Ocak 2005), s.53-61.

İslamoğlu, Abdullah, II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913), İstanbul, Gökkuşbuğu, 2004.

Karal, Enver Ziya, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.V, 4. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.VI, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.VII, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Kaşıkcı, Osman, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), 1997.

Kavakcı, Yusuf Ziya, Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku (Macmu'al-Fıkh Sistematiğile), Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.

Kazıcı, Ziya, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, 1.bs., İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2004.

Kocabaşoğlu, Uygur, "Sunuş, " Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.III, Modernleşme ve Batıcılık, 4.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.13-17.

[Göriceli] Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, haz. Musa Şimşekçakan, 1.bs., İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 1997.

Kreiser, Klaus, " 'Türklerde Akıl Var mı?' Napolyon Dönemi Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine, " Cogito -Osmanlılar Özel Sayısı-, 8.bs., İstanbul, No:19 (Yaz-1999), 2005, s.93-113.

Kuban, Doğan, Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, 2.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Kutlu, Sacit, Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti, 1.bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Lewis, Bernard, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti, çev. Ömer F. Birpınar, 1.bs., İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2006.

Mahmud Fuad, "Fransa'da Bir Mekteb-i Hukuk, " Hukuk Dergisi, Dersaadet, No: 9, (Şaban 1308 –Mart 1891), s.142-146.

Meriç, Ümit, Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, 4.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2002.

Mumcu, Ahmet, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1963.

Mumcu, Ahmet, Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet-, 3.bs., İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2005.

Nallino, C. A., "Roma Hukukunun İslâm Hukukuna Tesiri Oldu mu?" İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1964, s.53-67.

Okandan, Recai Galip, Âmme Hukukumuzun Anahatları Birici Kitap(Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar), 3.bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1959.

Okumuş, Ejder, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Süreci, " Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme, İstanbul, Ark Kitapları, 2006, s.180-320.

Sander, Oral, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, 8.bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 2000.

Ortaylı, İlber, Avrupa ve Biz, 1.bs., Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2007.

Ortaylı, İlber, Batılılaşma Yolunda, İstanbul, Merkez Kitapçılık Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., 2007.

Ortaylı, İlber, Gelenekten Geleceğe, 11.bs., İstanbul, Ufuk Kitapları, 2006.

Ortaylı, İlber, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, 3.bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2006.

Osmanağaoğlu, Cihan, Ziya Gökalp'te Türkçülük Akımı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008.

Osmanağaoğlu, Cihan, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, 1.bs., İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004.

Osmanağaoğlu, Cihan, "İslam Hukukunda İçtihat Kapısı, " Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na

65. Yaş Günü Armağanı'ndan Ayrı Bası, İstanbul, 1999, s.1241-1265.

Ökçesiz, Hayrettin, "Hukuk ve Adalet Üstüne Duygular, " Doğu Batı Düşünce Dergisi Hukuk ve Adalet Üstüne, Ankara, sene 4, No: 13 (Kasım, Aralık, Ocak 2000-01), s.225-230.

Özcan, Mehmet Tefvik, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi, " İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.LXI, İstanbul, No: 1-2, (2003), s.85-174.

Özel, Oktay, "Osmanlı Tarihyazımında 'Klasik Dönem', " Medeniyet ve Klasik, 1.bs., İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s.319-338.

Özyılmaz, Ömer, Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübî'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları, 1.bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, 4.bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Parla, Taha, Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm, 2.bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

Sakaoğlu, Necdet, Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, 1.bs., İstanbul, Oğlak Bilimsel Kitaplar, 1999.

Sava Paşa, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, çev. Baha Arıkan, C.II, Ankara, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956.

Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmanacı, C.II, 2.bs., İstanbul, E Yayınları, 1994.

Şişman, Adnan, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Tanilli, Server, Uygarlık Tarihi, 4.bs., İstanbul, Adam Yayınları, 2000.

Tanör, Bülent, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), 3.bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1999.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 6.bs., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1985.

Turhan, Mümtaz, Garplılaşmanın Neresindeyiz?, 5.bs., İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1972.

Türk Klâsikleri Yunus Emre'den Âşık Veysel'e, haz.Orhan F. Köprülü, C. II ve C. IV, İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1976.

Üçok Coşkun, Mumcu Ahmet, Bozkurt Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, 8.bs., Ankara, Savaş Yayınevi, 1996.

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 3.bs., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992.

Vahapoğlu, Hidayet, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, 2.bs., İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005.

Yakut, Esra, Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, 1.bs, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.

Yaltekaya, M. Şerefettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler," Tanzimat, C.I, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.463-467.